

Donatella della Porta

POLISZT ALKOTNI

SZOCIÁLIS FÓRUMOK ÉS
DEMOKRÁCIA A GLOBÁLIS
IGAZSÁGOSSÁGI MOZGALOMBAN¹

1 Eredeti tanulmány: della Porta, Donatella (2005): Making the Polis: Social Forums and Democracy in the Global Justice Movement. In: *Mobilization*, Vol. 10., No. 1.: 73–94.”.

A deliberatív demokráciáról szóló vita újszerű és gyömölcöző szempontokat nyújthat a társadalmi mozgalmakkal és a demokrácia működésével kapcsolatos kutatások számára. Jelen tanulmány az olasz szociális fórumok egyes tagjaival készült, fókuszcsoportokon és mélyinterjúkon alapuló felderítő kutatás eredményeit közli, amelynek középpontjában a globális igazságossági mozgalom szervezeti döntéseit befolyásoló értékek és normák állnak. A részvételt és a kommunikáció minőségét előtérbe helyező deliberatív demokrácia különösen fontos a sokoldalú, heterogén, több társadalmi, generációs és ideológiai csoportot magában foglaló mozgalom, valamint a különböző országokból érkező mozgalmi szervezetek számára is. A globális igazságossági mozgalom – néhány aktivista szerint a „mozgalmak mozgalma” – a szervezetek sűrű hálójá, amely gyakran a korábbi tiltakozási hullámokból nőtt ki magát. Mindez a szervezeti intézményesülés korábbi tapasztalatain, de éppúgy az azokra történő kritikai reflexión is alapul. A hálózatok hálózatai lényeges erőforrások, ugyanakkor kihívást is jelentenek a részvétel és a belső kommunikáció számára. A kutatásunkban résztvevő aktivisták ezeket a kihívásokat olyan szervezeti kultúra kiépítésével próbálták leküzdeni, amely a diverzitást részesíti előnyben a homogenitással szemben; a szubjektivitást hangsúlyozza és nem a szervezeti feltételeknek való behódolást; az átláthatóságot tartja fontos értéknek a hatékonyság rovására is; a hatékony döntéshozatallal szemben a konszenzus irányába vezető nyílt konfliktusokat preferálja; és a dogmatizmussal szemben pedig az „ideológiai megfertőződés” pártján áll. A demokrácia hagyományos részvételi modelljeit tehát a megfelelő kommunikációra és a deliberációra való törekvéssel kívánják meghaladni.

1. BEVEZETÉS: TÁRSADALMI MOZGALOM ÉS DELIBERATÍV DEMOKRÁCIA²

A társadalmi mozgalmak visszatükrözik a környezetükben lejárvó változásokat: egyrészt kénytelenek alkalmazkodni a megváltozott külső feltételekhez, másrészt elő is idézik a változásokat, többnyire azért, hogy továbbfejlesztik a szakértőktől és az értelmiségi csoportoktól származó új ötleteket (Rochon 1998). Különösen érzékenyen reagálnak

2 A tanulmányban szereplő kutatás az Olasz Oktatásügyi Minisztérium támogatásával a *Diszkurzív demokrácia* projekt keretében készült. A tanulmány bevezetőjében bemutatásra kerül a deliberatív demokráciával és társadalmi mozgalmakkal kapcsolatos kutatási projekt (DEMOS). A fókuszcsoportokat Fiammetta Benati segítségével Elena Del Giorgio vezette. Iain L. Fraser fordította le a cikk korábbi változatát; Sarah Tarrowa gondos szerkesztői munkával segédkezett. Köszönetet szeretnék mondani továbbá Hank Johnstonnak és Sidney Tarrownak az előző változathoz fűzött észrevételeikért.

a demokratikus eszmékre és gyakorlatokra, ha a saját életükről vagy az általuk támogatott politikai rendszerekről van szó. Ezek a vázlatos feltételezések képezik a cikkben megjelenő észrevételek és a kutatás alapját, amely elsősorban a mai mozgalmak demokratikus gyakorlatára fókuszál. Főként azt szeretném bemutatni a társadalmi mozgalmakkal foglalkozó tudományok számára, hogy a deliberatív demokráciával kapcsolatos elméleti viták és empirikus kutatások milyen lehetőséget rejtenek magukban.

Noha a „deliberatív demokrácia” divatos fogalommá vált a demokrácia fejlődését vizsgáló politikaelméletekben, annak normatív szemlélete kezdetben hátráltatta az empirikus kutatásokat. A kísérleti pszichológia a deliberatív demokráciával kapcsolatos kutatásokban pedig arra keres választ, hogy a deliberatív környezet milyen mértékben segíti elő a vélemények változását. Közpolitikai tanulmányok esetében azon van a hangsúly, hogy a közösségi részvétel hogyan befolyásolja a konfliktuskezelést. A cikkben inkább azt emelem ki, hogy a mai társadalmi mozgalmakban hogyan kezelik a demokrácia empirikus kérdéseit. Mindezt azért teszem, hogy megvizsgáljam, mennyire egyeznek ezek a gyakorlatok a deliberatív demokrácia eszméjével. Azt is bemutatom majd, hogy a társadalmi mozgalmakról szóló kutatások hogyan járulhatnak hozzá a deliberatív demokrácia tanulmányozásának új perspektívájához, mivel a kutatások általában csak a már létező intézményekre fókuszálnak. Ahogy látni fogjuk, a társadalmi mozgalmak legfőbb jellemzőinek operacionalizálása más szemléletmódot igényel, mint ami a formális intézmények esetében érvényes.

Kezdjük a deliberatív demokrácia definíciójával. *Mutatis mutandis* a deliberatív demokrácia az alábbi jellemzők alapján definiálható:

a) *Preferencia(át)alakulás.* „Az a folyamat, amelynek során a kezdeti preferenciák azért alakulnak át, hogy a többiek nézőpontját is figyelembe lehessen venni” (Miller 1993: 75). A „deliberatív demokrácia feltétele tulajdonképpen az, hogy a preferenciák interakciók során alakuljanak át” (Dryzek 2000: 79). Vagyis a deliberatív demokrácia különbözik attól a felfogástól, hogy a demokrácia a (kívülről generált) preferenciák együttese.

b) *Közjóközpontúság.* A demokráciának ebben a modelljében a „politikai vita a közjó különféle koncepciói körül alakul ki”; mindezekon túl „olyan irányban rajzolja meg az identitásokat és az állampolgárok érdekeit, hogy azok végül hozzájáruljanak a közjó kollektív építéséhez” (Cohen 1989: 18–19). A demokratikus önuralom megakadályozhatja az önérdékkövetést (Miller 2003: 195). A deliberatív környezet hozzásegít a közös célok és a közjó kereséséhez (Elster 1998).

c) *Racionális érvek.* A deliberatív demokrácia az értelemre épül: az emberek megvannak győződve a jobb érvek erejéről. A deliberáció pedig a kommunikáció horizontális áramlásán, a vitában részt vevők magas számán, a széles interakciós lehetőségeken, a

racionális érveken alapuló konfrontáción, a kölcsönös meghallgatást elfogadó attitűdön alapul (Habermas 1981, 1996). A deliberatív demokrácia tehát diszkurzív.

d) *Egyetértés.* A döntés előfeltétele, hogy az egyén saját érveivel meggyőzze a többi-eket, vagyis a döntéseket az összes résztvevőnek jóvá kell hagynia – szemben a többség-elvű demokráciával, ahol a döntéseket a szavazatok legitimálják. A deliberatív demokrácia tehát konszenzuson alapul.

e) *Egyenlőség.* A deliberatív demokrácia „feltétele az állampolgárok közti egyenlőség valamilyen formája” (Cohen 1989: 18). A deliberáció valójában szabad és egyenlő állampolgárok közt játszódik le („egyenlők közti szabad deliberációként” [uo.: 20]). „Elengedhetetlen, hogy minden állampolgár képes legyen fejleszteni a társadalmi nyilvánosságba való belépéshez szükséges képességeit”, és „ha már bekerültek a társadalmi nyilvánosságba, elegendő figyelmet és elismerést kell kapniuk, hogy a döntéseket a nekik kedvező irányba befolyásolhassák” (Bohman 1997: 523–24). Ezért a deliberatív modellből ki kell zárni a korlátozásokból származó hatalmi elemeket, és elengedhetetlen, hogy a résztvevőket egyenlőnek tekintsük, és ne úgy, ahogy azt a különböző nagyságú és befolyással bíró szervezetek képviselői esetében tennénk.

f) *Inkluzivitás.* A döntéshozatalban érdekelt állampolgárokat be kell vonni a folyamatba, és biztosítani kell számukra a szabad véleménynyilvánítás lehetőségét. Ehhez szükséges, hogy a deliberatív folyamat az értékpluralitás jegyében játszódjon le, mert az emberek perspektívái különböznek ugyan, de közös problémákkal kénytelenek szembenézni. A deliberáció (sőt a kommunikáció is) azon az elven alapul, hogy noha pillanatnyilag nem változtatok az álláspontomon, tanulhatok abból, ha meghallgatom a többiek véleményét is (Young 1996). A deliberatív demokrácia tehát kapcsolódik az egyesüléseken alapuló (*associational*) demokrácia eszméihez.

g) *Transzparencia.* Joshua Coen definíciója szerint a deliberatív demokrácia „olyan egyesülés, ahol az ügyeket nyilvános deliberáció révén irányítják a tagok” (Cohen 1989: 17). A nyilvános deliberáció „felválthatja az érdek nyelvezetét az érvek nyelvezetével” (Elster 1998: 111).

A fenti hét elemet megkülönböztethetjük a feltételek, az eszközök és a hatások szerint is, ugyanis akkor beszélünk deliberatív demokráciáról, ha az egyenlőség, az inkluzivitás és a transzparencia feltételei mellett az érveken (azok erején) alapuló kommunikatív folyamat az egyéni preferenciákat a közjó érdekében meghozott konszenzusos döntéshozatal felé tereli.

A deliberatív demokráciára a demokratikus kormányzás két kihívására adott válaszként is tekintenek. A bemeneti oldalon a mai demokráciát a hagyományos értelem-ben vett politikai részvétel csökkenő tendenciája jellemzi. A problémához hozzáadódik

az is, hogy a politikai pártok egyre kevésbé képesek hidat képezni a társadalom és az állam közt, miközben a tömegmédia kommercializálódása következtében már alig tudnak a közösségi döntésekről szóló viták valódi küzdőtereiévé válni. Míg az aktuális politikai hatalom olyan intézmények irányába mozdul el, amelyek egyre kevésbé fogékonnyak a választók igényeire, a „technokrata” legitimáció alternatív formái – mint az ún. teljesítményből következő legitimáció, például a közjavak előállítása – szintén gyengülnek *inter alia* a globalizáció különféle megjelenési formái és azok hatásai következtében. A két probléma összefügg, mert az intézményi szereplők egyre kevésbé képesek beavatkozni a kollektív identitás megformálásának folyamatába, így alig tudják kielégíteni az (egyre fragmentáltabb) igényeket.

A deliberatív demokráciára valóban úgy szoktak tekinteni mint a társadalom egészére ható, felülről lefelé (*top-down*) irányuló döntéshozatal alternatívájára. A *top-down* megközelítések egyre kevésbé legitimek, sőt mind nehezebb kézben tartani azokat, mert a problémák egyre összetettebbek, az intézményeken kívüli szereplők pedig szinte alig képesek hallatni a hangjukat. A deliberatív folyamatnak tulajdonképpen pontosabb információkat, jobb döntéseket kellene eredményeznie, és serkentenie kellene a részvételt és a szervezetekbe vetett bizalmat, amire a képviseleti modellek egyre kevésbé képesek. Valóban, az akademikusok kiemelik a „nyilvános viták moralizáló hatását” (Miller 1993: 83), ami „arra ösztönzi az embereket, hogy ne csak pusztán kifejezzék a politikai véleményüket (a felmérések és a népszavazások révén), hanem arra is, hogy a véleményüket nyilvános vitákon alakítsák” (uo.: 89). A deliberáció mint a kommunikáció „tárgyilagos, logikus” módja azt ígéri, hogy növelni fogja az állampolgárok politikai intézményekbe vetett bizalmát (Dryzek 2000: 64).

Ebben az értelemben a – pluralista, egalitárius, transzparens, érveken alapuló, konszenzusos, a preferenciák átalakulását a közjó érdekében irányító – deliberáció a bemeneti oldal és a kimeneti oldal tökéletesítése révén a demokrácia (állandóan megismételt) legitimációján alapul, a deliberációk nyilvános fórumainak kiépítéséről zajló vita pedig általában normatív keretek közt marad. Ezenfelül úgy tűnik, hogy a deliberatív demokráciáról szóló normatív vitákban két teljesen különböző elem jelenik meg: a tudósok, akik még mindig privilégiumot élveznek a reprezentatív intézményekben, és keresik a parlament, valamint az állami intézmények legitimációjának alternatív módjait; valamint a magasabb részvételi hajlandósággal rendelkezők, akik szerint a közvetlen részvétel tradicionális formái korrekcióra szorulnak. Ebben a megközelítésben a társadalmi mozgalmak a deliberatív demokrácia fontos szereplői.

Habermas (1996) például kettős folyamatról beszél. Először megtörténik az intézményeken kívüli „informális” deliberáció, ami a közvéleményhez hasonlóan befolyásolja az intézményi deliberáció folyamatát. Joshua Cohen (1989) pedig azt állítja, hogy

a deliberatív (egyesüléseken alapuló) demokrácia önkéntes csoportokban, még inkább a politikai pártokon belül fejlődik. Az utóbbi érvet erősen támogató Dryzek (2000) arra mutat rá, hogy a társadalmi mozgalmak a legalkalmasabbak a deliberatív tér kialakítására, mert kritikai módon szemlélik az intézményeket. Mainsbridge (1996) azt tanácsolja, hogy a deliberáció az intézményi hatalomtól mentes enklávákban valósuljon meg – a társadalmi mozgalmak az ilyen szabad területek közé tartoznak. Young szerint a diskurzus nem zárja ki a tiltakozást: „az elkötelezett és felelősségteljes demokratikus részvétel formái a parlamenti beszédek és a szerkesztőknek küldött levelek mellett az utcai demonstrációk, üldösztrájkok, zenei alkotások, képregények is” (Young 2003: 119). Ha a társadalmi mozgalmak támogatják a nyilvános intézmények iránti odaadó, kritikai magatartást, akkor – ahogy Claus Offe (1997: 102–103) megjegyezte – a deliberatív demokrácia feltétele olyan egyesüléseken alapuló hálózatokba „ágyazott” állampolgároknak a léte, amelyek képesek fejleszteni tagjaik *demokratikus képességeit*. A társadalmi mozgalmakban zajló aktuális döntéshozatali folyamatokról szóló empirikus kutatások támaszthatják alá ezeket az állításokat.

A társadalmi mozgalmakkal foglalkozó tudományokban, néhány kivételtől eltekintve (főként Lichterman 1996; Polletta 2002), a belső demokrácia kérdése egyre inkább egybeesik a mozgalmak szervezeti formáiról szóló vitával, ami gyakran visszatér a hagyományos törésvonalakhoz. Az egyik oldalon azok állnak, akik a szervezeteket a mobilizáció hatékony eszközeinek tekintik (Gamson 1990; McCarthy és Zald 1987), a másik oldalon pedig azok, akik félnek a bürokratizálódás vastörvényeitől (Piven és Cloward 1979). Noha a kutatók a szervezetek struktúrájának és fejlődésének különböző formáira és irányvonalaira (pl. Kriesi 1996; Rucht 1996; della Porta 2003), a mozgalmak jellemző hálózati formáira (Gerlach és Hine 1970; Diani 1995; a recenzióhoz l. della Porta és Diani 1999: 5. és 6. fejezet) fókuszáltak, mégis az instrumentális szemlélet került túlsúlyba. Ahogy Clemens és Minkoff (2003: 156) a közelmúltban megjegyezték, az erőforrások mobilizációs perspektívájának fejlesztése révén „a szervezetekre irányuló tényleges figyelem ellentétesnek mutatkozott a kultúráról és interakciókról szóló elemzésekben megállapítottakkal. Mivel a szervezeteket instrumentálisan értelmezték, a vizsgált témakörök közül csekély jelentőséggel bírt a szerveződés kulturális vetülete és a szervezeti formák által jelzett szándék is”.

Az empirikus kutatások ráadásul gyakran hangsúlyozzák a közvetlen demokratikus hatalomgyakorlási formák korlátait, a „többség zsarnokságát”, azt, hogy a kis csoportok kizárják az újonnan érkezőket, és hogy a „rejtett” vezetés kockázatokat rejt (l. többek között Freeman 1974; Breines 1989). A deliberatív demokráciáról szóló vita gyümölcsöző lehetőségekhez vezethet. Először is azért, hogy felismerik az értékek és normák szerepét a szervezeti modellek közti választásnál. Továbbá a jelenlegi mozgalmakról szóló empirikus kutatások segítenek rámutatni a társadalmi mozgalmak tanulékonyására – különösen azért, mert képesek megoldást találni a közvetlen demokrácia és részvétel végrehajtási

elveivel kapcsolatos, tudósok és aktivisták által ismételt felismert nehézségekre. A következőkben kísérletet teszek a fenti gondolatok kifejtésére egy – a deliberatív demokrácia a globális igazságossági mozgalom (*global justice movement*) témakörével foglalkozó – folyamatban lévő kutatás kezdeti eredményeire alapozva, a középpontba pedig a szociális fórumok működését helyezem. A Szociális Világfórum (World Social Forum – WSF) Elvi Chartája szerint a fórum „nyitott találkozási hely”. A globális igazságossági mozgalom keretein belül különböző területi szinteken kifejlődött szociális fórumok tulajdonképpen nyilvános gyűléseken szerveződött rugalmas szervezeti struktúrák és munkacsoportok, amelyek egy kampányidőszaknál tovább léteznek. Nyitott és nyilvános terek, ahol a neoliberális globalizáció negatív hatásai miatt aggódó szervezetek és egyének találkozhatnak, megvitathatják mozgalmi stratégiájukat, fejleszthetik közös értékeiket, identitásukat. Heterogén politikai háttérrel rendelkező egyéneket hoznak össze abból a célból, hogy jobban megértsék a különböző álláspontokat, kihangsúlyozzák a hasonlóságokat, mindezt a különbségek elutasítása nélkül. Ebben az értelemben a fórumok a belső demokrácia kísérleti terepei.

A belső demokrácia különösen fontos a sokoldalú, heterogén (önmagukat a „mozgalmak mozgalmának” nevező) mozgalmak számára, melyek számos társadalmi, generációs és ideológiai csoportot foglalnak magukban, sok esetben pedig különböző országok szervezeteit is. A témával kapcsolatos korai tanulmányok szerint ez a mozgalom identitását tekintve sokkal plurálisabb. A szervezeti struktúra gyengébb, a cselekvési repertoár pedig tágabb, mint a korábbi mozgalmak esetében (Andretta et al. 2002, 2003; della Porta és Mosca 2003). Sőt a globális igazságossági mozgalom aktivistái „toleráns” identitást fejlesztenek ki a múltbeli „totalitáriánus” – vagy legalábbis szervezeti – identitásokkal szemben (della Porta 2004). A kutatás ugyan figyelembe veszi a nemzetek közti összehasonlítást Olaszország, Franciaország, Németország, Spanyolország, Svájc és az Egyesült Királyság esetében, én a továbbiakban főként az olasz szociális fórumokra koncentrálok.

A globális igazságossági mozgalom belső demokratikus gyakorlataival kapcsolatos felderítő kutatásban (*pilot study*), amely a toscanai szociális fórumokra fókuszált, különböző módszereket alkalmaztunk, hogy számba vegyük és mérlegeljük az egyes fórumok előnyeit és hátrányait. A módszerek a következők voltak: a) dokumentumokra alapozott diskurzuselemzés; b) résztvevő megfigyelés; c) kérdőíves felmérés; d) mélyinterjúk; e) fókuszcsoportok. A *diskurzuselemzéshez* a legfontosabb ernyőszervezetek weboldalai (www.attac.it; www.disobbedienti.org; www.forisociali.org stb.) hasznos forrásként szolgálnak a helyi szociális fórumok és kapcsolataik feltérképezéséhez (Olaszországban 2003 tavaszán 170 regisztrált fórum volt). A weboldalak információkat tartalmaznak a szervezetek alapszabályairól, amelyek bemutatják a *szervezet ideológiáját*: a szervezeti struktúrát,

a (formális) döntéshozatali módszereket, a munkamegosztást stb. A formális szabályokat ellenőriztük, és összehasonlítottuk a szervezet valódi működésével.

A kutatásban a *résztevő megfigyelést* – amelyek során részt vettünk hat szociális fórum (Firenze, Prato, Arezzo, Lucca, Livorno, Pisa és Massa) gyűlésein és nyílt találkozóin – az aktivistákkal készített mélyinterjúkkal kombináltuk. Ugyan az interjúalanyokat adatközlőknek tekintettük, interaktív technikát alkalmaztunk, hogy aktív részvételre ösztönözzük őket (Holstein és Gubrium 2002). Az interjúk során igyekeztünk serkenteni az interpretációs képességüket, így elmondtuk, hogy a kutatás fókuszában a deliberatív gyakorlatok állnak, és arra kértük az interjúalanyokat, hogy reagáljanak az észlelt sikerek és kudarcok okaira. Ahogy a következőkben látni fogjuk, a megkérdezettek távolról sem voltak lelkesek a mozgalmon belüli aktuális demokratikus gyakorlatokkal kapcsolatban, hallhattunk a szervezeti ideológia alkalmazása során fellépő specifikus kritikákat is. Míg a formális modellt különböző mértékben bár, de támogatták, addig egyikük sem volt igazán elégedett a szervezet jelenlegi működésével. Továbbá az interjúk megerősítették az önreflexivitás magas szintű jelenlétét is a szervezetekben (Melucci 1989): fontos vitatémaként jelent meg a belső demokrácia. Az interjúalanyok reflektáltak a múltbéli tapasztalatokra is. A fontos tanulási folyamat mellett arra is rámutattak, hogy nem jelent meg kielégítő megoldás a fő szervezeti dilemmákra (részvétel és hatékonyság, egyenlőség és specializálódás stb.).

2004 novemberében elvégeztünk egy közvéleménykutatást a firenzei Európai Szociális Fórum résztvevőivel is.³ Minden kérdőív tartalmazott egy a kutatás céljait bemutató rövid bevezetőt, majd a megkérdezetteknek zárt, illetve félig zárt kérdésekre kellett válaszolniuk. A kérdőíves felmérésnek az az egyik előnye, hogy szisztematikus adatgyűjtést végezhetünk egy nagy mintán. Így adatot tudtunk gyűjteni a társadalmi-demográfiai jellemzőkről, a szervezetekbe vetett bizalomról, és az aktivisták korábbi élményeiről – vagyis olyan változókhoz jutottunk, amelyek hatnak a döntéshozatali folyamatokra és a deliberatív demokrácia fejlődésére. Jól ismert okok miatt ugyanakkor a konkrét szervezeti gyakorlatok és értékek kérdőívvel történő felmérésének korlátai is vannak (Dryzek 2004). Amellett, hogy nehéz megállapítani, milyen hatása van annak, hogy az interjúalany „társadalmilag elvárt válaszokat” próbál adni a kérdésekre, a felmérések felületes és meg lehetőségen standardizált válaszokat eredményeznek: „az érzések, érzelmek, bizonytalanság, kétségek, félelmek, a társadalmi interakciók és hiedelemrendszerek ellentmondásos és összetett mivolta mind-mind olyan problémák, amelyeket aligha tudunk feloldani kérdőívek segítségével” (Klandermans és Smith 2002: 27). A kutatásunk azonban igazolta az elkötelezett, gazdag és sokszínű háttérrel rendelkező, politikai és szociális ügyekben jártas aktivisták jelenlétét.

3 Közvéleménykutatási technikát alkalmaztunk továbbá az anti-G8 tüntetés során Genovában (Andretta et al. 2002, 2003).

Az aktivisták értékeivel és szándékaival kapcsolatos mélyebb tudás megszerzéséhez a fókuszcsoport módszerét alkalmaztuk, amelynek során a résztvevők önreflexív képességét jobban serkenteni tudtuk. A fókuszcsoport olyan kiscsoportos beszélgetést jelent, amelyet a kutató moderál, és egy adott témával kapcsolatos információ begyűjtése a cél (Blee és Taylor 2002: 107). A moderátor úgy könnyíti meg a beszélgetést, hogy bemutatja, mire irányul a kutatás, majd serkenti a vita kialakulását, amibe igyekszik bevonni az összes résztvevőt és a főbb témaköröket is.⁴ A fókuszcsoport előnyös azon kutatók számára, akik elsősorban a csoportviselkedést befolyásoló normák és azok jelentésének konstruálása iránt érdeklődnek – a fókuszcsoport kutatási módszerének alkalmazása következtében ugyanis a csoportfolyamatok és „a csoport megítélése mögött meghúzódó jelentés-tartalmakkal kapcsolatos adatok jönnek létre” (Bloor et al. 2001: 4). Ez lehetővé teszi számunkra, hogy megfigyeljük egy téma kollektív leképeződését, mert a résztvevők információkat és véleményeket osztanak meg, hasonlítanak össze (Morgan 1997). „Az egyéni interjúkkal szemben a kutatónak lehetősége van megfigyelni a csoportban lejátszódó interakciókat, így hangsúlyt kap a kollektív identitásképzés és cselekvési keret, valamint az érzelmek dinamikája is, amely szempontok fontos szerepet játszanak az ellentétes értékek kialakításában” (Blee és Taylor 2002: 109). A tagok a beszélgetés során fedezik fel a közös nyelvet és normarendszert. A fókuszcsoportok „általában gond nélkül lehetővé teszik a tagok számára, sőt arra stimulálják őket, hogy kinyilváníthassák az egyébként rejtett és normatív gondolataikat” (Bloor et al. 2001: 5), vagy pedig arra, hogy közösen vitassák meg az evidensnek tűnő feltevéseket. Míg a közvélemény-kutatásokból származó kvantitatív adatok bizonyos vélemények és/vagy viselkedések jelenlétét és elterjedését mutatják, a fókuszcsoportok során meg lehet vizsgálni az ilyen viselkedések okait és a hozzájuk kapcsolt jelentéstartalmakat. A fókuszcsoport „ideális stratégia a társadalmi konstrukció folyamatainak vizsgálatára” (Johnston 2002: 83) – főként akkor hasznos, ha a populáció bizonyos alcsoportjairól és az őket érintő kérdésekről gyűjtünk információkat.⁵

4 A fókuszcsoportok módszerét Lazarsfeld fejlesztette ki az 1940-es években a Bureau of Applied Research of Columbia Universityben, majd az 1950-es évektől az 1990-es évekig főként az alkalmazott kutatások során (elsősorban kereskedelmi és választási célokra) alkalmazták. Mostanában újra megjelent a módszer, amelyet gyakran kérdőíves kutatással háromszögelnek (továbbá a kialakított kérdéseket és a válaszok magyarázatát a fókuszcsoportban részt vevő tagok is leellenőrzik).

5 A társadalmi mozgalmakkal kapcsolatban két nagyobb kutatási projekt alkalmazott fókuszcsoportokat (mindkettő az 1980-as években zajlott): a francia diák-, antinukleáris-, regionalista, női és munkásmozgalmakkal kapcsolatos kutatást Alan Touraine (I. Touraine 1981), a milánói ökológiai, női és fiatalmozgalmakkal kapcsolatosat pedig Alberto Melucci vezette. A figyelem mindkét esetben a mozgalmak jelentésalkotó folyamataira irányult. Touraine az I (identitás) – E (ellentét) – T (totalitás)

Kutatásunkban a mozgalmak demokráciafelfogásának vizsgálatára koncentráltunk, illetve azokra az értékekre, amelyek megerősítik ezt a felfogást. A fókuszcsoporthoz segítségével megvizsgálhattuk, hogy a globális igazságossági mozgalom szervezeti ideológiája milyen módon fejlődik ki és erősödik meg, valamint hogy a tagok hogyan alakítják ki és osztják meg ezeket a normákat és értékeket. Hat csoporttal dolgoztunk, amelyeket úgy alakítottunk ki, hogy azok reprezentálják a mozgalmak „szellemiségét” – különböző ideológiai állásponton lévő, és „szervezetlen” tagokat (akik nem tartoztak egy szervezethez sem) is bevontunk – és az elkötelezettség egyes szintjeit is (mindebből kizártuk azonban a vezetőket). Mind a hat (átlagosan nyolc tagból álló) csoport a nemek szempontjából heterogén, míg a politikai generációt tekintve homogén volt. A következő csoportokat definiáltuk: tinédzserek (17–20 éves középiskolás diákok); az új generáció (akik a húszas éveikben járnak; 21–27 évesek); a kilencvenes évek „elveszett generációja” (akik olyan időszakban szocializálódtak, amikor kevés volt a tiltakozás; 28–35 évesek); a 77-es generáció (Olaszország különösen radikális időszaka; 36–43 évesek); a 68-as generáció (44–59 évesek); és a háború utáni (még mindig aktív) generáció (60 év felettiek).⁶

A csoportok efféle kialakításának két oka van. Egyrészt a kérdőíves kutatás során beigazolódott, hogy a vizsgált mozgalom többgenerációs, ezért meg akartuk ismerni az egyes generációk demokráciával kapcsolatos elképzeléseinek sajátosságait. Feltevéseink szerint a belső demokráciával kapcsolatos elképzelések idővel átalakultak, így meg akartuk vizsgálni, hogy a tanulási folyamat és az útfüggőség hogyan hatnak egymásra az egyes politikai generációk esetén. Másrészt úgy gondoltuk, hogy a kor szempontjából homogén csoportok megkönnyítik a kommunikációt. A (viszonylag) kis mozgalmi környezetben lehetetlen volt olyan embereket bevonni a kutatásba, akik nem ismerték egymást. Ugyanakkor igyekeztünk összekeverni a résztvevőket, amennyire csak lehetett, hogy a csoportokban különböző székelyű szervezetek tagjai legyenek, vagyis hogy ne lehessen köztük szoros kapcsolat.

hármast elemzését tűzte ki célul, ami tulajdonképpen a mozgalmak alapvető önértelmezésén alapul, működésük legfőbb értelmét jelenti. Melucci kutatása „a kísérleti kvalitatív módszerek felhasználásával a kollektív cselekvővé válás folyamatának vizsgálatára irányult” (Melucci 1989: 236), emellett kitüntetett figyelmet szentelt az egyéni élmény kvalitatív és érzelmi dimenzióinak is.

6 A következőkben a fókuszcsoporthoz származó idézetek az Elena Del Giorgio által szerkesztett *I figli dei fiori* című tanulmányból származnak. A számok 1-től 6-ig az egyes fókuszcsoporthoz utalnak, a betűk az aktivistákra. A helyi szociális fórumok (a Livornói, a Luccai, a Massai, az Arezzói, a Pratói és a Pisai Szociális Fórum) aktivistáival készült interjúkból származó idézetek is belső kutatási jelentések-ből származnak, amelyeket szintén Elena Del Giorgio szerkesztett.

Az egyik kutató vállalta magára a facilitátor feladatát különféle ingereket vezetve be a beszélgetésbe. Mindegyik csoportos beszélgetést a „Mit jelent a mozgalom/mit képvisel számotokra a mozgalom?” kérdéssel indított. A viták során a továbbiakban más-más sorrendben olyan témák merültek fel, mint a mozgalom szervezeti arculata, hálózati struktúrája, a nagyobb szervezetek és politikai pártok szerepe, az egyének és „szubjektivitásuk” szerepe, a stratégiai választások, a közös értékek, a politika és a demokrácia értelmezése – különös figyelmet szentelve annak mechanizmusaira, előnyeire és a belső demokrácia problémáira. A felmerülő témákat és ingereket a kutatók egy pszichológus segítségével határozták meg, aki szakértője a fókuszcsoportos módszer magánszektorban és politikai pártok számára történő alkalmazásának. A pszichológus jelen volt néhány találkozón, valamint elolvasta az egyes beszélgetésekről készült átiratokat, majd megjegyzéseket fűzött hozzájuk. Mindegyik fókuszcsoportos beszélgetésről készült hangfelvétel és átirat is. Ezután az átiratok elemzése következett, főként úgy, hogy megjelöltük a beszélgetésben felmerülő fontosabb témaköröket. Az olvasás és újraolvasás során bizonyos szövegrészekhez kódokat társítottunk. Kiválasztottuk a legfontosabb témaköröket, majd az egyes fókuszcsoportokról készült kivonatokat egyben kezeltük.

Tapasztalataink alapján amellet, hogy a résztvevőket arra ösztönöztük, hogy reflektáljanak a mozgalom értelmére és működésére, a fókuszcsoportok egyfajta kísérleti hátteret is nyújtottak a deliberáció belső folyamatának vizsgálatához. Az aktivisták ugyan nem valódi feltételek mellett „döntöttek”, interakcióba léptek egymással, a fő kérdésekről beszélgettek. A csoportos beszélgetések hangulata minden esetben nyugodt volt, a potenciális konfliktusokat iróniával és humorral kezelték. Mivel azonban a csoportos beszélgetések során a közvetítők és a vezetők horizontálisan kommunikáltak egymással, megismertük a mozgalmi csoportok aktuális működését is (a módszertani szempontokról l. bővebben della Porta et al. 2004).

2. CSOMÓPONTOK ÉS HÁLÓZATOK KÖZT: LEHETŐSÉGEK ÉS KIHÍVÁSOK

A pártokkal és a nyomást gyakorló csoportokkal szemben a társadalmi mozgalmak rendelkeznek hálózati struktúrával. Az intézményesülés alacsony szintje mellett a formális szervezetek kisméretű, informálisan strukturált csoportokkal együtt léteznek, ahol a koordináció szintje alacsony, az észlelhető vezetés gyakran hiányzik, a szervezeti határok rugalmasak, és csak ritkán követelik meg a tagsági kártya kiváltását. A társadalmi mozgalmakat a szegmentált szervezeti struktúrákhoz hasonló módon írták le: folyamatosan növekvő, mobilizáló és hanyatló csoportok; *burjánzók*, plurális struktúrájú vezetéssel; a csoportok és

az egyének többszörös összeköttetésben állnak, vagyis *hálózati* jellegűek (Gerlach 1976). Ezek az általános jellemzők jelennek meg még tisztább formában a globális mozgósításban is. A belső gyakorlatban kihívásként jelenik meg a transzverzális és szupranacionális identitás kialakítása. Ez egy olyan szervezeti struktúra iránti igényhez vezet, amely számos deliberatív jellemzőt hangsúlyozni képes: inkluzivitás (az exkluzivitással szemben), hálózati jelleg (a hierarchiával szemben), közvetlen részvétel (a delegálással szemben), konszenzus (a szavazással szemben) stb. A tanulmány további részében a globális igazságossági mozgalom deliberatív demokráciára vonatkozó szervezeti ideológiáját, valamint az ideológia megvalósításának sikereit és kudarcait mutatom be.

2.1. HÁLÓZATI STRUKTÚRA ÉS INKLUZIVITÁS

Az intézményekről szóló empirikus kutatás a szervezeti inkluzivitást általában abban méri, hogy az adott képviselői szerv jelenlévő tagjai milyen szinten képesek kifejezni a véleményüket, és azokat mennyire veszik figyelembe. Az inkluzív szakpolitikai munkát gyakran a különféle szervezett érdekek (pl. munkáltatók, munkavállalók) képviselőinek részvétele alapján értékelik. A társadalmi mozgalmak mint közös értékek mentén cselekvő és közös identitással rendelkező egyének közösségei, már a definíció szerint is selektívek. Azok társadalmi és/vagy ideológiai homogenitásának szintje az egyenlőségre és a diverzitásra fektetett hangsúlytól függően változhat.

Az egyéb (főként a nő- és béke-) mozgalmakra már jellemző nyitott és inkluzív struktúra a globalizációs mozgalmakban erősen hálózatos jellegű. A globális igazságossági mozgalmat tulajdonképpen olyan hálózatok hálózatai alakítják, amelyek túlnyúlnak az egyes országok egyedi esetein; több szervezetük maga is több száz csoport transznacionális hálójából áll; a működésük kedvelt formája – a kampány – pedig arra irányul, hogy a heterogén, specifikus problémákkal küzdő, más-más ideológiához vonzódó csoportokat is képesek legyenek bevonni. A nemzetközi ellencsúcsokat, kampányokat, de a helyi szintű tüntetéseket is általában több száz, netán több ezer csoportot is koordináló hálózat szervezi. Egyre több hierarchikus modellen alapuló civil szervezet alakul át a hálózati modell alapján (Clark 2003: 2). Sőt „új keletű jelenség a más-más szektorba tartozó szervezetek közti együttműködés” (uo.: 23) – beleértve az egyesületeket (Mowjee 2003a: 41), transznacionális szervezeteket (Muro és Themundo 2003: 57), és azokat a csoportokat, amelyek a HIV/AIDS gyógyszerekhez való szabadabb hozzáférést támogatják (Mowjee 2003b: 75). A WTO-ellenes seattle-i tüntetést több mint 1500 szervezet kezdeményezte (szemben az 1988-ban, Berlinben szervezett hasonló tüntetéssel, amelyet 133 csoport szervezett) (Clark és Themondo 2003: 116). A G8-ellenes genovai megmozdulást főként a Genovai Szociális Fórum koordinálta, összefogva körülbelül nyolcezer, meglehetősen különböző

méretű és származású csoportot. Az ezredfordulón több száz, az interneten koordinált szervezet a legszegényebb országok fizethetetlen mértékű adósságának elengedését követelte (Grenier 2003). A Szociális Fórumok lehetővé teszik, hogy „a meglehetősen sokrétű civil társadalom szereplői közösen alkossák a mozgalmat, miközben csak minimális szintű elköltesződést és a közös standardok alacsony szintjének betartását követelik meg” (Schönleitner 2003: 129).

A felméréseink azt jelzik, hogy a globalizációs mozgalmak aktivistái nagyon sűrű szervezeti hálózatban gyökereznek, a katolikusoktól az ökológusokig, az önkéntesektől a szakszervezeti tagokig, az emberi jogokat védőktől a női egyenjogúságot támogatókig terjedően, akik gyakran egy időben különféle típusú szervezetek tagjai is. 2001 júliusában a Genovában lezajlott G8 ellenes tüntetésen a megkérdezett demonstrálók 97,6%-a állította, hogy legalább egy szervezet tagja (vagy korábban tagja volt), 80,9% legalább kettőnek, 61% legalább háromnak, 38,1% legalább négynek, 22,8% legalább ötnek és 12,6% legalább hat vagy több szervezetnek is (Andretta et al. 2002: 184). A 2001 novemberében Firenzében megrendezett Európai Szociális Fórum során az aktivistákkal készített felmérés megerősíti a többszörös egyesületi tagság gyakoriságáról szóló feltételezést (Andretta et al. 2003), ahogy igazolódik az olyan különböző csoportok, mint a vallási közösségek és öngazgató ifjúsági központok, egyesületek és környezetvédelmi társulások, diák- és jótékonyági szervezetek résztvevői közti átfedés is (della Porta et al. 2004).

A szervezeti hálózat mozgósítását a különösen rugalmas, sok központtal rendelkező szervezeti struktúra képes elérni. A régebbi mozgalmakkal összevetve a globális igazságossági mozgalom („a mozgalmak mozgalma”) kihangsúlyozza az eltérő szervezeti modell szerint működő csoportok közt jelenlévő gyenge kötések. A heterogén csoportok mobilizálása olyan hálózati struktúrát igényel, amely amellett, hogy tiszteletben tartja az egyes csoportok sajátos vonásait, kapcsolatba is hozza azokat. A szabályok az inkluzivitást emelik ki *inter alia* a közgyűlés által meghatározott feladatok mentén. Olaszországban a globális igazságossági mozgalmat alakító fő szervezetek – mint az Attac, a Rete Lilliput (Lilliput Hálózat) és az Engedetlenek⁷ – különböző egyesületek és egyének hálózatai is egyben. A Rete Lilliput a kilencvenes évek végén alakult a Tavolo Intercampagne-ból, a szervezetek koordinációs bizottságából, amely a nyolcvanas években a globális igazságosságért és szolidaritásért szervezett tiltakozásokat. Programjukban ezt állították: „Mi nem a sokszínűséget és a sokféleséget egy egységes név alatt megfojtó nemzeti struktúrákban gondolkodunk. Épp ellenkezőleg, egy lentről jövő kommunikációs folyamatot szeretnénk beindítani, egy hálózatot, egy közös terv felé vezető föderatív utat” (idézi Veltri 2003: 6). A szervezet tulajdonképpen helyi csomópontok körül épül ki. Mindez változó elrendezésben és a központ által jóváhagyott magas fokú autonómiával. Az anarchisták hagyományosan az

7 A szervezet eredeti olasz neve Disobbedienti – a szerk.

(anarchista) csoportok pluralitását hangsúlyozzák ki, és az egyes csoportokat a föderáció vagy egy közös platform fogja össze (Chiantera-Stutte 2003: 144–145). Az olasz helyi szociális fórumok alapszabályai szerint a mozgalmat „színek és élmények kaleidoszkópja” alkotja (Catani Szociális Fórumot idézi Piazza és Barbagallo 2003: 6).

Az aktivistákkal készült interjúkban megjelenik a „mozgalom sokszínűsége” miatt érzett büszkeség. A Szicíliai Szociális Fórum interjúalánya rámutat arra, hogy „fontos és szükséges, hogy megvédjük és megerősítsük a sokféle eszmét, az ideológiai, politikai, kulturális és vallási álláspontokat...” (idézi Piazza és Barbagallo 2003: 22). A fókuszcsoportok megerősítik, hogy az aktivisták az inkluzivitást valóban a mozgalmi identitás részének tekintik, ezáltal felfedve, hogy ez az eszme különböző csoportok tagjai közt lejártszódó interakciók során alakult ki. A mozgalom ereje valójában abban rejlik, hogy mennyire képes összekapcsolni az egyesületeket és az egyéneket. A mozgalom képes összehozni

„számos szervezetet, [...] amelyek a korábbi években, főleg az utóbbi tíz évben nem igazán jöttek össze, csak fontos ügyek alkalmából és csak nagyon rövid időre, és mindig nagy volt az érzelmi lendület, míg most úgy érzem, hogy először kerültem olyan helyzetbe, amikor élénk kapcsolatokat és hálózatokat alakulnak ki, és kapcsolatban lenni, egy hálózatban lenni valakikkel a legfontosabb tényezők egyikét jelenti [...] ez az igazán pozitív dolog [...] a szociális fórumok értéke [...]” (4G: 89).

A hálózat definíciója alapján több mint emberek összessége, éppen ezért a hálózat az a tér, ahol az aktivista „embereket ismer meg, kapcsolatokat alakít ki, a közösség részévé válik” (4A: 92). Arra irányul, hogy megkönnyítse a kapcsolat kialakulását az egyének és szervezetek hálózatépítése által – egy aktivista megfigyelései szerint „a másféle politika alkotásának kulcsszavát a kapcsolatokat jelentik [...], az, hogy képesek vagyunk kapcsolatokat létrehozni és megerősíteni, sokkal többet számít, mint ha ezeket felülről hoznák létre” (idézi Del Giorgio 2002: 252).

2.2. HORIZONTALITÁS ÉS AZ EGYÉNEK SZEREPE

Amennyiben a normatív elmélet egy deliberatív keretben a résztvevők egyenlőségét hangsúlyozza, a deliberatív elvek intézményes megvalósításának kutatása ezt a változó⁸ a vitában való részvétel arányaival méri. Az új társadalmi mozgalmakra általában jellemző, hogy a horizontalitáson van a hangsúly, ami a globális igazságossági mozgalomra fokozottan érvényes. 1996 augusztusában a zapatisták által szervezett első, a Neoliberalizmust Ellenzők Interkontinentális Találkozója (Intercontinental Meeting of Peoples Against

8 Vagyis az egyenlőséget – *a szerk.*

Neo-Liberalism) során alakult meg a Globális Népi Akciófront (People's Global Action), amely több száz Délről és Északról érkezett csoport rugalmas, egy weboldalon keresztül kialakított koalíciója. A chiapasí felkelők szóvivője, Marcos alaparancsnok kihangsúlyozta, hogy „az interkontinentális ellenállási hálózaton keresztül segíthetnek egymásnak a különféle ellenállási mozgalmak. Ez az interkontinentális ellenállási hálózat *nem egy szervezeti struktúra, nincs vezére és nincsenek vezetői, nincs parancsnoksága és nincs hierarchiája sem*” (idézi Routledge 2003: 337). Ugyan a korábbi mozgalmaktól áthagyományozódott a közvetlen demokrácia modellje, tény, hogy a csoportok igyekeznek rámutatni a múltbeli hibákra. A szociális fórumok fő intézménye a rendszeres időközönként megtartott gyűlés, ennek ellenére szabályokkal próbálják megakadályozni a korábbi „gyűlésközpontúság” (*assemblyism*) problémáit – mint az erős (bár félig burkolt) vezetés jelenlétét, ami a szervezeti hatalom és a retorikai képességek ellenőrzésén alapult. Az új globális szervezetek intézményi szabályai a hatalom átruházásának lehetőségét különböző módokon korlátozzák. A rotációs elv miatt a vezetés a találkozókra nem válhat állandóvá és tartóssá. A vezetőket gyakran szóvivők helyettesítik, hogy meggátolhassák a centralizáció kialakulását. A tisztségviselői mandátumok általában határozott időre szólnak és egy területre korlátozódnak. Az olasz Rete Lilliput, az Attac és az Engedetlenek szervezeteiben a helyi csoportok kijelölik a szóvivőket (általában korlátozott mandátummal), akik a nemzetközi gyűléseken reprezentálják a szervezetet. Az anarchista föderációk és a Black Blocs is gyakran „szóvivői bizottságon” keresztül dolgoznak (Chiantera-Stutte 2003: 148; 160). A fórumok gyakran úgy válogatják ki a szóvivőket, hogy azok szigorúan csak egy terület szakértői lehetnek.

A horizontalitás nevében viszont a „szóvivőket” is kritizálják. Írott dokumentumok alapján a Rete Lilliput „elutasítja a politikai elköteleződés megismerését és professzionalizálódását, és nem szeretné, hogy a nyilvánosság egy vagy több személy alapján azonosítsa be őket” (idézi Veltri 2003: 13). Továbbá a szóvivők szerepe (vagy a Rete Lilliput esetében a „technikai bizottság”) általában a logisztikai problémák megoldására és a sürgős döntésekre korlátozódik. Az Engedetleneknél a szóvivőket nem formálisan jelölik ki és küldik a nemzeti gyűlésekre, és a szerepük is többnyire csupán „technikai jellegű” (Becucci 2003: 79). A Bilanci di Giustizia (Az Igazság Egyensúlya) méltányos kereskedelmet követelő, helyi csoportokból felépülő hálózatában a szóvivői pozíciót rotációs elv alapján a csoport összes tagja elnyerheti. Csak néhány helyi szociális fórumnak van kinevezett szóvivője, és gyakran ezek is rotált pozíciók (Fruci 2003: 176). A toscanai Luccai Szociális Fórum módszere: „minden gyűlésre az éppen aktuális koordinátort küldjük, aki felveszi a jegyzőkönyvet, megkapja a szükséges anyagokat, amelyek alapján felvázolja az őt követő koordinátornak a napirendet, amelyet már neki kell követnie, és az egész folyamat így megy körbe” (Lucca Social Forum: 4–5). Massában és Livornóban a szóvivői szerep

elnyerésének esélye „időnként megnő, attól függően, hogy mit kell éppen tenni”, és a kompetencia és a mozgalomban való részvétel mértékétől függően nyerik el a posztot (Livorno Social Forum: 6).

A gyakori *konzultációt* általában szükségesnek tartják, hogy elkerülhessék a hierarchiát és a delegációs módszereket. Az internetet azért vonják be, hogy a tagok kinyilváníthassák véleményüket a levelezőlistákon, és tartanak online szavazásokat is (l. Veltri 2003: 16). A Genovai Szociális Fórumnak volt egy szóvivői bizottsága és egy szervezeti közgyűlés is, amely a G8 elleni tüntetések előkészületi szakaszában háromhetente ült össze (Fruci 2003: 170). Az Engedetlenség nemzeti gyűlése háromhavonta ül össze (Becucci 2003: 89), ekkor a zapatisták által kidolgozott elveket követik, vagyis a tanácstagokat (beleértve a különféle helyi csoportok, pártok és egyesületek szóvivőit) megkéri arra, hogy térjenek vissza bázisaikra, számoljanak be a fontos döntésekről, majd vitassák meg azokat (uo.: 90). Az Attacban ösztönzik a fokozott részvételt, hangsúlyozva a gyakori konzultációkat, mert arra töreksenek, hogy a nemzeti bizottság szerepét a szervezeti gyűléseken meghozott döntések rutinszerű végrehajtására korlátozza (Finelli 2003).

Az aktivisták jól érzékelik a horizontális modell megvalósításának konkrét problémáit. Ugyan „mindannyian tudjuk, hogy ki kellene találnunk a politikacsínálás új módszereit [...], csakhogy senki sem tudja, mik lennének azok” (Massa Social Forum: 7). Számos aktivista kritikus marad a gyűlések gyakorlati működésével kapcsolatban. Az interjúk rámutatnak arra, hogy „a döntéseket néha azok hozzák, akik sokáig ott maradnak a gyűléseken” (a Cataniai Szociális Fórum aktivistája, idézi Piazza és Barbagallo 2003: 7), és „nem mindenki kaphat szót, mert egy kis csoport (a politikus-bürokratikus kaszt) hajlamos centralizálni a döntési mechanizmusokat” (Catania Social Forum, idézi Piazza és Barbagallo 2003: 8). A gyűlés reprezentativitása kétségesnek tűnik: „hála Istennek” – jegyzi meg egy aktivista – „ez nem a nagy gyűlések mozgalma, mert a nagyobb találkozókön nehéz bármiről is komolyan dönteni [...] kit képviselünk, ki van mellette, de mégis mi van azokkal, akik nincsenek ott? Miért nincsenek ott? A Porto Allegrében tapasztalt részvétel megtanított bennünket pár dologra ezzel kapcsolatban. Arra, hogy mely gyűlések igazán reprezentatívak” (3C: 66). Ha az egyéni elköteleződés erős intenzív mobilizációs periódusban van, akkor „a mobilizáció intenzitása csökken, nyugodt időszak következik be, és a első demokráciával kapcsolatos problémák rendre visszatérnek...” (Livorno Social Forum: 11).

A szervezet sűrűsége valóban akadályozza a deliberatív légkör kialakulását. Az egyik fókuszcsoport résztvevője szerint:

„A legnagyobb probléma [...] még mindig az, hogy miképpen kombináljuk a történelem során kialakult különböző gyakorlatokat [...] egy olyan képlekeny dologgal, mint a szervezett területekkel bíró mozgalom [...] [N]em nehéz »A«-val megbarátkozni, egyáltalán nem az, sokkal nehezebb a struktúrához viszonyulni, ami egy adott ponton

megmerevedett, amit fenn kell tartani, ami tönkreteszi a fogékonyságot és a konszenzus gyakorlatát, és ez ahhoz vezet, amiről már beszéltél, vagyis ez a mozgalom sohasem tudott időben küldötteket állítani, és nem hiszem, hogy erre ma képes lenne” (3E: 65).

Az egyik legvesélyesebb kockázatot valóban az jelenti, hogy a legjobban szervezett csoportok képesek a *manipulációra* – amit úgy is neveznek, hogy felveszik a marsallbotot. Egy aktivista szerint „a problémák között van az is, hogy néhány csoport hegemoniával rendelkezik [...], ami, úgy érzem, akár összeomláshoz is vezethet [...] ugye, mert amíg módosul, addig mozgalom, de ha már csak egy vélemény kinyilvánításáról van szó, ezt mozgalomnak nevezni, nos [...]” (1D: 11). Egy ehhez kapcsolódó probléma, hogy „néhány médiacentrikus ember csak azért tesz meg dolgokat, hogy bekerüljön a lapokba” (1D: 11). Az egyik firenzei aktivista véleménye erről:

„Úgy hívom, hogy *kirakat mechanizmus*, ami azt jelenti, hogy mindenkinek meg kell védenie az identitását, mégpedig ez úgy szokott történni, hogy [a résztvevők] csak megismétlik azokat a dolgokat, amiket mások már korábban elmondtak, vagy olyat jelentenek be, amit már mindenki tud, vagy akár az éppen osztogatott szórólapok tartalmát mondják csak vissza, apró kommunikációs trükkök hogy igazolják a létezésüket, ám ezzel nagyon is megterhelik a közös párbeszédet, [...] ahelyett, hogy az egymással ütköző véleményeket vitatnánk meg” (4G: 96).

Az empirikus kutatások bemutatták, hogy a gyülekezési formát ellenőrizhetik a „vezetők, a kisstílusú vezetők, férfiak és nők, akik feltűnnek a fórumokon, és kisebb játszmákkal és hasonló eszközökkel igyekeznek hegemon szerephez jutni...” (2G: 44). Néhány fórumon nagyon is jól ismerik „a marsallbot felvételére és ezáltal az emberek befolyásolására tett kísérletet” (5D: 131), és emiatt tartanak is ettől. A „horizontalitás” korlátai valójában a korábbi szervezeti eszköztárból erednek. A Cataniai Szociális Fórum egyik aktivistája a vele készített interjúban elmagyarázta, hogy az inkluzív és horizontális kommunikáció kialakítása „azon szervezet kultúrájától függ, amelyikbe tartozol; ennek a kultúrának nyitnia kell mások felé, és üdvözölni az újakat” (idézi Piazza és Barbagallo 2003: 6–7).

Az aktivisták a részvételt és a különbségek iránti tiszteletet emelik ki igazán a szervezeti értékek közül. A részvételhez kapcsolódóan a *szubjektív tisztelet* valójában a mozgalmak új és pozitív szempontjának tekinthető. Az aktivisták a saját részvételüket alapvetőnek tekintik, ami által kiépítenek egy harcias eszmét, amely értéknek tekinti a szubjektív egyént. Szemben a korábbi mozgalmakban megjelenő harciasság totalizáló modelljével, amely során a tagok szigorú csoportfegyelemnek voltak kitéve, az egyéni élményeket és képességeket pozitívan értékelik. A hangsúly azon van, hogy az egyén értékesebb legyen a szervezetnél – ez a harciasság azon módja, amely figyelembe veszi az alanyokat, és nem

oldja fel őket a közösségben. Az egyik olasz aktivista azt mondta, hogy „ha a szubjektivitás kihal, akkor az egész mozgalom is meghal egy kicsit, vagy úgy végzi, mint bármi más, ahogy például a pártok is. Számomra a politika azt is jelenti, hogy egy olyan társadalmat építünk fel, amelyben az egyéniségek egyidejűleg léteznek, és fejlődhetnek. [...] Az egyéniség én vagyok a mondandómmal és a javaslataimmal együtt” (idézi Del Giorgio 2002).

2.3. A TÁRSADALMI NYILVÁNOSSÁG ÚJRANYITÁSA

A normatív elmélet szerint pozitívan hat a diskurzus minőségére, ha az igényeket nyilvánosan is igazolni kell, mert így arra kényszerülnek az egyének, hogy a közös érdekében érveljenek. Az intézményi politikáról szóló empirikus kutatások haljasosak a döntéshozatali folyamat formális szakaszának tekinteni az átláthatóságot – amilyenek például a nyilvános parlamenti ülések. A társadalmi mozgalmak számára a gyűlések jelentik a nyilvános vita hagyományos formáit, habár (főként az elnyomás időszakában) kevésbé látható, a döntéshozatali formák is domináns szerephez jutottak. A (közösség felé irányuló) nyitottság elvét leginkább a globális igazságossági mozgalom erősítette meg, mert esetében a gyűlések nem csak a tagok, hanem a kívülállók számára is nyitottak (l. például a Rete Lilliput alapszabályát, amely kiemeli, hogy az egyéni kreativitásnak teret kell hagyni, és amely a szervezeten belül és kívül megjelenő sokféleséget pozitív értéknek tekinti). A fontos döntéseket nyílt és látható gyűléseken kell meghozni. Megfigyeltek már olyan „konvergenciaterek” (*convergence spaces*) is, „amelyek megkönnyítik az egyesülésekre irányuló olyan politikák kialakulását, amely hozzájárul a helyspecifikus társadalmi mozgalmak sokszínű és vitára kész koalíciójának kialakulásához” (Routledge 2003: 345). A globális igazságossági mozgalom számára különösen fontos bizonyos területek „fórumainak” minősége – vagyis hogy létezzenek olyan fórumok, ahol „a tagok érdekeivel és a kollektív identitással kapcsolatos párbeszéd” alakulhat ki (Lichtertermann 1999: 104). Ha a „fórum kisebb lesz, ha a tagok azt feltételezik, hogy kollektív érdekeik és identitásuk nyilvánvaló, és nem szükséges megvitatni azokat, vagy ha csak azért beszélnek egymással, hogy stratégiát alkossanak a jelenleg feltételezett közös identitásukról vagy másokkal szembeni érdekeikről” (uo.), akkor a globális igazságossági mozgalom eltérne céljától.

Az aktivisták panaszai szerint néhány vezető találkozót tart a gyűléseken kívül is, míg az összetartozás érzése belülről csökkenti a nyitottságot a külvilág felé: „a gyűlésen egy kis idő után, miután megvittattunk mindent és mindenkit, néhányan már nem bírtak tovább maradni. Azok, akik tovább maradtak, egy véleményen voltak [...], és az újak, akik akkor érkeztek – ahogyan azt nemrégiben is tapasztaltam –, nehezen boldogultak [...]” (Arezzo Social Forum: 7). Egy másik aktivista szerint pedig „a Firenze-szerte tartott gyűlések borzalmasak, a viták teljesen feleslegesek, mert a döntéseket az a három ember hozza

meg, akik megbeszélnek, hogy találkoznak a következő napon, a vitapontokat hajnali kettő-kor beszélnek meg, míg a többieknek azt mondják, hogy háromkor van a találkozó a Casa del Polóban [...], hogy mindenkit átéjtsenek...” (1E: 30). A diszkurzív képességeket valóban nem egyenletesen osztják szét, csupán néhány tudatosabb egyént részesítenek előnyben szemben a tömeggel és az informális résztvevőkkel, akik kevésbé szervezettek. A „kritikus fogyasztók” egyik aktivistája azt állítja, hogy:

„Ott van ez a nagyszerű alapszabály, amely szerint a politikai és a döntéshozó hatalom a kéthetente megrendezett gyűléseken nyilvánul meg, és ez az egyetlen testület, ahol szavazni lehet, így ez a döntéshozatal helye is, és szerintem borzasztóan működik [...]. *[A]nnyira unalmas, [...] mindig ugyanazok beszélnek, 20 év politikai tapasztalattal a hátuk mögött, és a nyelvezet is kizáró, és ha szeretnél felhozni egy innovatív ötletet, természetesen elutasítják azt*” (4A: 96).

A döntéseket nem csak informálisan hozzák meg, hanem ennél elitistább módon is:

„Ebben a mozgalomban tulajdonképpen a nyílt, részvételen alapuló pillanatokon túl sokkal több szűk körű ülés van, amelyeken a napirendet, az indítványokat és a politikai dokumentumokat vázolják fel; ezeken az üléseken igazából olyan szervezetek képviselői jelennek meg, akik nem mindig az új gondolatok képviselői, így ez nem jellemző a gyakorlataikra sem; [...] például az Európai Szociális Fórumot záró gyűléseken [...] volt egy olyan gyűlés, ahol a hálózatok résztvevői felhozták a napirendi pontjaikat, mind a 360 dolgot, ami elhangzott, majd mindezeket egy korlátozott számú, senki által meg nem szavazott csoport fűzte össze” (3C: 66).

Az idősebb aktivisták számára nehézséget okozó történések dacára a mozgalom, amely a korábbi évtizedekben zárt volt, újra megnyílt a társadalmi nyilvánosság előtt. Tulajdonképpen számos csoport szervezeti alapszabályában hangsúlyos szerepet kap a nyílt tér. Az Európai Szociális Fórum koordinációjának a célja, hogy megalkosson egy „szélesebb nyílt teret, amelyben a hálózatok, szervezetek, mozgalmak, szociális fórumok és különböző társadalmi szereplők vitázhatnak egymással, és összefonhatják az ötleteiket, gyakorlataikat és kampányaikat. Egy teret, amely mindenkié” (Fruci 2003: 187). Olaszországban a helyi szociális fórumok öndefiníciójuk szerint az állandó viták számára nyitott, nyilvános terek; a fórum pedig eszerint „a helyi civil társadalom emelvénye” (uo.: 174).

2.4. ÉRVELÉS VAGY SZENVEDÉLY?

A deliberatív demokráciaelmélet szerint a nyilvános gyűléseken az a diskurzus célja, hogy az érvek erejével, ne pedig indulatos fellépéssel jussanak a közjót illető konszenzusra. A deliberatív elvek intézményi végrehajtásáról szóló számos kutatás valóban utal a diskurzus minőségére. De a társadalmi mozgalmak, amelyek számára az érzelmi vonzerő és az utópiák víziója a támogatók motivációjának fontos tényezői, hol és milyen mértékben hasznosíthatják az „észérveket”? Ha az érveket a racionalitás szinonimájaként és az érzelmesség hiányaként fogjuk fel, a társadalmi mozgalmak távol vannak attól, hogy jó minőségű, érvekkel alátámasztott kommunikációs módszereket fejlesszenek ki; amellett, hogy az érzelmek kimutathatóak, a kollektív mobilizáció szükséges eszközei is (Jasper 1997). Kutatásunkban fontosnak tartottuk, hogy megkeressük a viták nyílt tereit, ahol tolerálják a különböző gondolatokat és tiszteletben tartják a tudást és a szakértelmet.

A globális igazságossági mozgalom különösen fontosnak tartja a belső kommunikációt. A Szociális Világfórum és a regionális szociális fórumok a több száz workshopkal, a szakértők vezette tucatnyi konferenciával (elvi szinten legalábbis) tanúsítják a tudásra fektetett hangsúlyt. A WSF egyik definíciója szerint „(olykor versengő) ügyek piaca és az információk, ötletek és élmények horizontális cseréjének »gondolatvására«” (Schönleittner 2003: 140). Az egyik szervező szavai alapján a WSF azért segíti elő ezt a cserét, hogy „nyitottabb legyen a gondolkodás, kialakítsanak egy közös és tág perspektívát” (uo.: 141). Francesca Polletta a közelmúlt mozgalmainak vizsgálata után kihagsúlyozta, hogy az aktivisták deliberatív módon is vitáznak: „elvárták egymástól, hogy legitim okokra hivatkozzanak, ha az egyik opciót részesítik előnyben a másikkal szemben. Ha más-más opciót preferáltak is, igyekeztek észrevenni egymás érveinek pozitívumait [...], a cél nem az egyhangúság volt, hanem a diskurzus. Csakhogy ez egy szokatlan diskurzus volt, amit a nyitottság normái és a kölcsönös elismerés vezéreltek” (Polletta 2002: 7).

A fókuszcsoportokban felmerült az igény a szenvtelen és nyílt konfrontációk keresésére. Annak ellenére, hogy az aktivisták felismerik a manipuláció és a bürokratizálódás kockázatait, a közös remény szerint a rugalmas, többretegű szervezeti struktúra teret adhat az olyan különböző szervezetek és egyének közötti konfrontációra, amelyek és akik nem csak közösen lépnek fel, hanem alakítják is egymást, új identitást és értékeket képeznek, és ezáltal válnak közösséggé:

„...a változás iránti vágy olyannyira elterjedt, hogy legyőzi a szervezeteket [...]; a szervezetek nem képesek ennek ellenállni [...], elterjedtek a levelezőlisták, a különböző kezdeményezések, a röplapok: nincs egy olyan oldal vagy szervezet, amely képes ezeket összehangolni [...]; nagyon széles a kínálat, ami alapján az egyének eligazodhatnak anél-

kül, hogy kizárólagosan kelljen választaniuk, ez egy mozgalom, ami nyitott mindenki számára” (4A: 92).

A speciális szaktudást különösen értékelik, ami kiderült már azáltal is, hogy gyakran belefoglalják a „tematikus munkacsoportokat” a szervezet alapszabályába. Ahogy a legtöbb szociális fórumban, ezek a Rete Lilliputban is léteznek (legalábbis papíron). A tudás nem elitista módon, mint a kevés kiváltságos képessége jelenik meg, hanem mint sokak egyéni gazdagsága: „Mindenkiben van olyan érték, amit megoszthat a többiekkel” – áll a méltányos kereskedelemmel foglalkozó firenzei szervezet alapszabályában (Rosi 2003: 116). Sok szociális fórum tematikus csoportokba rendeződik, de felhatalmazást kapnak arra, hogy tiltakozó akciókat és kampányt szervezzenek. Egyre elterjedtebbé válik az a trend, hogy a szóvivők birtokolják mind a tartalmi (pl. környezet, bevándorlók, társadalompolitika, városfejlesztés, gender kérdések, információ, polgárjogok), mind a kommunikációs-kapcsolati képességeket (pl. mediáció, konfliktuskezelés, párbeszéd, tárgyalások). A „kölcsonös meghallgatás” és tudásépítés elvét alkalmazó munkacsoportok különösen fontosnak számítanak:

„Szerintem nagyon fontosak a munkacsoportok, képessé teszik a szervezetet arra, hogy fejlődjön, miközben keresik és előkészítik a feldolgozandó anyagot [...]; annyira fontosak, hogy például egyedül a Firenzei Szociális Fórumban van körülbelül tíz csoport, és azok nagyon jól kijönnek egymással. Azért boldogulnak ilyen jól, mert kapcsolódnak egy-fajta tudáshoz, tartalomhoz, lényeghez, és további kezdeményezésekkel rukkolnak elő” (5D: 131).

A lényeges képességeket aszerint értékelik, hogy azok milyen módon járulnak hozzá a tudás építéséhez. Az egyik fókuszcsoport résztvevőjének szavai szerint:

„ennek kellene történnie, ennek kellene azzá a vonallá válnia, ami felfedi azokat, akik belül dolgoznak, és sokkal nagyobb *speciális tudással* rendelkeznek, mint én, fel kellene fedniük magukat előttem is [...]; ha mindazok képességeit összeraknánk, akik egy alternatív rendszert keresnek, mondhatnánk, hogy »nem ellene vagyok, hanem mellette«, de ez egy verbális szakadék, amit nem könnyű áthidalni...” (2G: 45).

2.5. KONSZENZUS ÉS DIVERGENCIA

A deliberatív demokrácia konszenzusos jellegű: egy olyan döntéshozatali módszer, amelyben számítások és tárgyalás helyett az emberek meggyőzik egymást a saját érveik helyességéről. A konszenzusos eljárásnak lehetővé kell tennie mindenki számára, hogy

kinyilváníthassa a véleményét, tanulhasson a többiektől, és hogy olyan döntéseket hozhasson, amelyeket könnyebb megvalósítani, mert közösek. Habár a konszenzusos és a részvételi demokrácia kiemelt szerepet kapott a korábbi mozgalmakban (Mainsbridge 1985; Breines 1989; Lichtermann 1996), a „globális mozgalmak” számára az a kihívás, hogy a deliberáció expresszív előnyeit a pragmatikailag hatékony döntéshozattal ötvözzék. „Napjainkban a közvetlen részvétel iránt elkötelezett aktivisták elfogadják a konszenzusos módszereket, de a deliberatívakat nem, mert összekapcsolják azokat a »new age« mozgalommal és a »kaliforniai« tiltakozásokkal – öncélúak [...] és nem érdekli őket a gyakorlatias politika” (Polletta 2002: 4). A szavazás folyamata általában a konszenzus kialakításáról folyó széles körű vitát követi, és a helyi gyűlés, nemzeti fórum vagy a globális fórum javasolt záradokumentumának elfogadására korlátozódik. Azáltal, hogy a szociális fórumok nagy hangsúlyt fektetnek a különböző vélemények elismerésére, az eszmecsere különleges helyszínéivé váltak, ahol – bármelyik résztvevő felszólalásán, azok érvein alapulva – a közösen kialakított értékek konszenzushoz vezetnek. A korábbi mozgalmakhoz képest nagy hangsúly van a konszenzusos döntéshozatalon, a tolerancián, az eltérő tapasztalatok iránti nyitottságon is (Epstein 2000).

A konszenzusos módszert kezdetben a diákmozgalmak indítványozták, majd később, még nagyobb lelkesedéssel, átvette a feminista mozgalom is. Ugyanakkor alkalmazása nehézkesnek bizonyult, és a döntéshozatal folyamatát olykor a teljes ellehetetlenítés szintjéig lassította. Számos globális igazságossági mozgalmi csoporthoz eljutott a konszenzusos modell, ám többé-kevésbé formalizált szabályok alapján egy újat hoztak létre, hogy legyőzhessék a folyamatos véleménykülönbségekből eredő akadályokat, valamint azt, hogy a folyamatot olykor csak kevesek befolyásolták. Egy szociológus szerint – aki az amerikai mozgalmakban vizsgálta a részvételi demokrácia gyakorlatainak fejlődését –

„a hatvanas évek aktivistája csodálkozna azon, hogy a mai demokratikus döntéshozatali folyamatot milyen eljárási gépezet vezérli. A formális szerepek – az idővel gazdálkodni kívánók, a facilitátorok, az érzelmek megfigyelői – mellett megjelenik a szofisztikált gesztusok sora is. Ha úgy emeled fel a kezed, hogy közben mozognak az ujjaid, mintha zongorán játszanál, az támogatást jelez; ha háromszöget alkotsz a levegőben a mutató- és hüvelykujjaiddal, azt jelenti, hogy aggódsz a deliberatív folyamat szabályainak betartása miatt; a felemelt ököl a döntés megvétózását jelenti” (Polletta 2002: 190–191).⁹

9 A globális igazságos mozgalmak aktivistái nem értenek egyet az általuk kritizált „kaliforniai típusú”, az érzelmeket a cselekvés elé helyező módszerekkel, és igyekeznek a konszenzust a döntésekkel kombinálni. Mindezt olyannyira pragmatikus módon, hogy néha még a minősített többség elvét is elfogadják (általában a szavazatok kétharmadát követelik meg) (Polletta 2002).

A Direct Action Network, az 1999-es seattle-i WTO csúcs blokád alá vonását koordináló hálózat kifejlesztette a konszenzusközpontú döntéshozatali folyamat összetett szabályrendszerét. A kisebb rokon csoportokban két facilitátor (amely pozíció a rotációs elv alapján változott a csoporton belül) látta el a vita moderátori szerepét és ösztönözte a tagokat részvételre. Amikor úgy tűnt, hogy már közel a konszenzus, a csoportvezetők összefoglalták a vita során felmerülő javaslatokat, és felkérték a résztvevőket, hogy mondják el, milyen állásponton vannak, ami a vétótól az olyan közbeeső lehetőségeken át, mint az álláspont fenntartása, tartózkodás, egészen a támogatásig terjedhet.¹⁰

A konszenzus szerepét az alapító okiratában számos új globális igazságossági mozgalmi szervezet is kihangsúlyozza. 2003 márciusában a Genovai Szociális Fórum közgyűlésén kiemelték a konszenzuszus módszer pozitívumait: „ez egy olyan módszer, amely lehetővé teszi, hogy dolgozzunk azon, ami összeköt, és tovább vitázzunk arról, ami elválaszt bennünket [...] Vagyis mindenki úgy érezheti, hogy a meghozott döntések az ő sajátjai is, még akkor is, ha csak különböző mértékben elégedett azokkal” (idézi Fruci 2003: 189). A konszenzus elérésére irányuló figyelem, az egyhangú szavazástól a csaknem egyhangú szavazásig terjedő gyakorlat (ahol az eltérő véleményt is ki lehet fejezni anélkül, hogy az a többség által támogatott döntést korlátozná) olyan, látszólag egymástól különböző csoportokat jellemez, mint a francia Agir contre le Chômage (AC!) (Mounchard 2003: 65) vagy az alulról szerveződött olasz mozgalmak uniója, a Cobas (della Porta 2003). A Rete Lilliput a „konszenzuszus módszert” olyan folyamatként definiálja, amely során, ha a javaslatot nem támogatja az összes résztvevő, még mindig lehet tárgyalni annak érdekében, hogy a javaslatot ellenzőkkel kompromisszumra jussanak; ha pedig továbbra is ellenzi egy viszonylag nagyszámú kisebbség, akkor nem hagyják jóvá a projektet (Veltri 2003: 14). Az Attac France szervezeti alapszabályában a 10.7-es cikkely utal a „konszenzuszus megoldás keresésére” (idézi Finelli 2003: 35). Az Attac Italy francia társánál kevésbé centralizált, a hangsúlyt a gyakori konzultációra helyezi – a zapatisták „sétálj és kérdezz” modelljére alapozva (Finelli 2003: 46). Az összes szicíliai szociális fórum szerint a döntéseket a „massima condivisione” (maximális részvétel) elve mellett kell meghozni (Piazza és Bargaballo 2003). Az Engedetlenek kiemelik, hogy döntéshozatal esetén az „egyhangúságra” törekszenek (Becucci 2003: 90).

Az adatközlőkkel készített interjúk is megerősítik, hogy értékes és fontos számukra a konszenzuskeresés. Többször is megemlítették, hogy a viták során a különböző vélemények ütköztetése hozzájárul a jobb eredmény eléréséhez. A Luccai Szociális Fórum egyik aktivistája elmagyarázta, hogy az „alapos és tartalmas”, a szervezeti szabályokról szóló nyitóbeszédek után

10 Facilitátorokat alkalmaztak például Olaszországban is a Chart for the Fair Trade konzorcium szervezésénél.

„...[v]alamiféle szintézisre jutottunk. A szervezetnek valahogy így kellene működnie: A gyűlés dönt, miközben szuverén marad, és közben aligha szavaz mindenki. A cél az egyensúlyi szintézis elérése egy olyan döntés meghozatala során, mellyel mindenki maximálisan egyetért, miközben senkinek sincs hurok a nyaka körül – tehát ha egy eseményen senki sem jelenik meg, akkor az emberek nem szavaznak egyszerűen igennel [...] Ez az oka annak, hogy miért olyan kevés a szavazat. Ha szavazunk, megszámláljuk a jelenlevőket, majd az egyéneket újra, hogy kihangsúlyozzuk, mennyire fontos a gyűlés, és a szervezeteket nem is vesszük számításba” (Lucca Social Forum: 4).

Kutatásunk bemutatja, hogy a konszenzus korlátozott formáját is elfogadják ott, ahol az egyedüli szervezeti identitással szemben a többszörös identitás is nagy hangsúlyt fektetnek. Egy bolognai aktivista így vélekedik:

„[Véleményem szerint] az egyik legjelentősebb előrelépés az, hogy egyik nap kiállhatsz a Tobin-adó, a következő napon a Lilliput-hálózat mellett, vagy pedig felöltheted a fehér munkaruhát. Ennek a mozgalomnak az az erőssége, hogy csinálhatsz dolgokat, csatlakozhatsz bármihez, elköteleződhatsz bármi mellett, akkor is, ha nem is hiszel teljesen mindenben. Csatlakozhatsz 20 vagy 30%-osan is” (del Giorgio 2002: 234).

A közös szervezet kiépítése mégsem jelenti a tagság megszűnését. Gazdagodik az egyén, ha több szervezet tagjává is válik, mert lehetővé válik számára, hogy közösségi identitást alakítson ki. Az egyik aktivista ezt azzal indokolta, hogy addig vesz részt bizonyos szervezetekben, „amíg meg nem találja önmagát”.

„Példaként említhető az én közösségem [...] már rögtön az elején csatlakoztunk a szociális fórumhoz, és továbbra is tagok maradtunk, az együttműködés is itt tart bennünket, hiszen az olyan egyetemi közösségek, mint a miénk, a fórumhoz viszonyítva gyakran »párhuzamosan« – nem, ez a kifejezés túl durva –, »átlósan« helyezkednek el. Természetesen különféle magyarázatok, konfrontációk és identitások is léteznek, amik szintén csoportképzéshez vezetnek. [...] tehát vagy megpróbálhatunk kiobbantani a fórumon belül egy belső háborút azzal, hogy felbátorítjuk az al csoportokat, amivel végül is számos ember vagy elvtárs munkáját akadályoznánk, vagy mondhatom azt, hogy addig veszek részt ebben, amíg meg nem találom önmagam [...] talán ha több külső szervezetben részt veszünk, és azokban egyes kérdésfelvetéseket támogatunk, elérhetjük, hogy a szervezetek közt többféle együttműködés is létrejöjjön a tudás, a képzések és egyéb területeket illetően is” (2D: 46).

2.6. A PREFERENCIÁK ÁTALAKÍTÁSA VAGY TÁRGYALÁS?

A deliberatív demokrácia annyiban különbözik a demokrácia eszméjétől, mint a (külsőleg előidézett) preferenciák összességétől, hogy a közös preferenciákat célozza meg. A globális igazságossági mozgalomban két elv fonódik össze. Az, hogy figyelünk a globális igazságossági mozgalom plurális összetételére, magával vonja, hogy serkentjük a közös diskurzus kialakulását is. A különböző földrajzi szinteken működő szociális fórumok is a társadalmi nyilvánosság olyan tereinek tekinthetők, ahol a szereplők találkozhatnak és vitázhatnak, ugyanakkor a kölcsönös megértés és a közös jólét felfogása lebeg a szemük előtt.

A fórumok valódi működése, a „belső csoportok” mechanizmusa – mely csoportok „a szervezetek föderációjának tagjai, akik olykor egyezsére jutnak, de később, amikor tudnak, versengenek [...], mert ezek a szervezetek egymás konkurenciái, és nem tudják elfogadni, ha az egyik a másikat követi és fordítva – a „főnökösködés” megnyilvánulásként stigmatizálható, ahol a jobban szervezettek felülkerekednek az „egyéneken” (l. még Fruci 2003: 172). A belső csoportok logikája szerint „ahol valódi szervezetek és szövetségek jelennek meg névvel együtt [...], ott léteznek delegációk és képviselő is” (4G: 108). A pusztá koordinációt – ami által „a különféle pártok küldöttei igyekeznek kihozni a helyzetből a legjobbat”, hogy egy felszólalót idézzünk (4A: 108) – demokráciaellenesnek tüntetik fel, mert kizárja a kevésbé szervezett csoportokat. Ugyanő így folytatja: „Voltam már Rómában néhány gyűlésen és találkozón, és szerintem borzasztó, ami ott folyik, már-már azt éreztem, hogy gúnyt űznek belőlem [...]; ez minden, csak nem konszenzusos módszer. Egy kis létszámú csoport dönt, akik saját nyelvet beszélnek” (4A: 108).

A fókuszcsoportok alapján bebizonyosodott, hogy a belső demokráciában a deliberatív modell alkalmazása során fellépő problémák ellenére érzékelhető, hogy van kapacitás a kiinduló identitás átformálására, a tömeghez tartozás érzésének kialakítására. Egy aktivista visszaemlékezése szerint:

„A nagy lelkesedés engem is elkapott, és 45 akcióba keveredtem bele [...]. Szerintem az egyént alapvetően a kíváncsiság vezérli, attól kezdve, hogy hallottál valamit, a színes demonstrációk, és a vágy miatt, hogy ott szeretnél lenni [...]; egyszer csak ott vagy [...], és látod magad, ahogy szép dolgokat kínálnak neked, és lehet, hogy csatlakozol, és abba az irányba mész, amerre az érzéseid vezetnek [...]; nem állsz félre, hogy mindent megvizsgálhass, lehet, hogy belépsz a hálózatba, megismeresz néhány embert, a kapcsolatokból közösség alakul ki [...]; bármilyen típusú közösség [...], és lehet, hogy fokozatosan megismered az összes entitást, majd elhagyod valamelyik csoportot, és újakhoz csatlakozol [...]. Sokkal nagyobb tere van már az ilyen dolgoknak” (4A: 92).

A közös kezdeményezések során, amelynek például a kampányok és ellenrendezvények, gyakran kölcsönös bizalom alakul ki. A közös fellépések alkalmával – különösen, amikor a méret kisebb, mint a kis munkacsoportokban – érzékelhető, hogy képesek közös értékeket kialakítani – az egyik aktivista szavaival élve –, „képlékennyé válni”. Néhány átvett szervezeti megoldást ezért pragmatikus módon kísérletezésnek tartanak, azon fáradoznak, hogy mind közelebb kerüljenek a részvételi modellhez, ami kommunikációhoz és egyetértéshez vezet:

„Miután a mozgalom megfertőzött, újra elkezdtem hinni bizonyos dolgokban, és felfogtam, hogy [...] egy dolog többé-kevésbé demokratikus helyzetet kialakítani a gyűléseken, ahol de facto többé-kevésbé előre kialakított vélemények ütköznek, majd szavazunk, és megjelenik a kisebbség és a többség. Ez egészen különbözik a részvételi módszertől, ahol kölcsönösen figyelembe vesszük egymást, ahol az egyes pozíciók *képlékennyé válnak*, de a különböző területek is, még a szervezetek is [...]; a fórumban igazán jól szervezett területek és szervezetek vannak [...], beleértve az enyémet is [...], mégis újra megjelent a képlékenségre való igazi hajlam [...]; végül is nincs nyomás azokon a szervezeteken, amelyek hosszú idő után is a régi rendszer alapján működnek [...]” (3C: 66; *kiemelés a szerzőtől*).

Az aktivisták szerint a konkrét célokkal kapcsolatos interakció segít kialakítani egy még biztosabb közös alapot. Különböző témákat kapcsolnak össze, hogy meggyegyezzenek a konkrét célokról, és kiépítsenek egy fokozatosan szélesedő közös utat. A továbbiakban az egyik fókuszcsoportos beszélgetés során kialakult vitából következik egy részlet, amelyben a Firenzei Szociális Fórum aktivistái kiemelik, hogy a közös fellépések identitásképző ereje van, ahogy a közös kezdeményezések – még ha eredetileg csak kevés közös érven alapulnak is – növelik a kölcsönös megértés mértékét a kölcsönös csejével kapcsolatos (lassú, de fontos) folyamatban:

4E: „A fórum teljesen különböző embereket hoz össze, de azok legalább a fontos ügyekkel kapcsolatban igyekeznek egyezsége jutni [...]; ez a jelentősége [...]; képes arra, hogy olyan különböző entitásokat hozzon össze, akik legalább a fontos ügyekről beszélni tudnak [...]”

4C: „Például azt hiszem, hogy akár egy éve még lehetetlen lett volna úgy kommunikálni egymással, ahogy azt ma tesszük [...]; megismétlem, rendben van ez így, mert ha a konfrontáció egy éve történt volna, akkor szerintem a Szociális Fórum rögtön fel-

oszlott volna, meg sem alakult volna, talán csak ma jött volna el az ideje annak, hogy létrejöjjön [...]”

4F: „Igen, én is azt gondolom, hogy ez a módszer jól működött, nem tudom, hogy így volt-e a teljes időszakon át, ahogy te mondod [...], de most talán ez a módszer tette lehetővé, hogy annyi különféle entitás együtt maradhasson [...]; a módszer, amiről beszéltél, azaz, hogy csak néhány dologgal haladunk előre, hangsúlyozzuk az egymáshoz konvergáló tényezőket, majd továbblépünk [...] anélkül, hogy belekezdzenék a túl nehéz dolgokba, nem? De valószínűleg idővel alakul a dolog [...], de a tapasztalat eddig ebben az értelemben nagyon pozitív [...], hogyha a nyolcvanas évekről beszélünk [...]; én nem emlékszem semmi hasonlóra [...], a különböző univerzumok közt mindig voltak kommunikációs nehézségek [...], az ilyen típusú szintézisre való képesség sosem létezett, és ez nagyon pozitív, még akkor is, ha azon a feltevésen alapul, hogy ne kezdjünk bele a túl nehéz dolgokba, amelyek előbb vagy utóbb úgyis feltűnnek” (4C; 4E; 4F: 89–90).

Összegzésképpen, legalábbis normatív szemszögből nézve, létezik bizalom a deliberatív demokráciában, amelyben az egyének (inkább, mint a szervezetek) mind hozzájárulnak a *vitához*, így a közjó eléréséért dolgoznak. A deliberatív elem főként a párbeszéd elismerten magas szintjén bukkan fel:

„A Fórumban van valami evangéliumi jellegű, ami valami új, valami, amire már vártunk, valami, amire szükségünk volt [...]; hogyan lehet új? Fölöttébb új [...] az érvelési módszereket illetően, ahogy szemben állunk egymással, azáltal, hogy figyelmeztet bennünket a különféle megközelítésekre, az ellentétek elkerülése miatt is az: olyan elemeket gyúr egyggyé, amelyek nagyon távol állnak egymástól, és igazán különbözőek, amelyeket ma már máshogy látunk” (6G: 144).

3. ÖSSZEGZÉS: DEMOKRÁCIA A MOZGALMAKBAN

A tanulmány egy valamelyest fókuszátlan képpel végződik, és nem tudunk biztos választ adni arra a kérdésre, hogy a globális igazságossági mozgalom kisebb csoportjai vajon a deliberatív politika sajátos modelljét fejlesztik-e ki. Ahogy említettük, a mozgalmon belüli különbségek adnak okot arra, hogy kutassuk a részvétel azon formáit, amelyek elismerik az

egyéni sajátosságokat, elkerülik a kizárólagos elköteleződést és a vertikális kontrollt; a konszenzus szabályait, amelyeket a többségi szabályokkal szemben hoznak létre; a közvetlen részvételt, amit a képviseleti mechanizmusokkal szemben emelnek ki; a vezetőket, akiket „szóvivőknek” vagy „facilitátoroknak” tartanak. A mozgalomnak sajátos struktúrája van, magában foglal számos jól felépített szervezetet is, ezért a résztvevők közti egyenlőség elvének megvalósítása nehézkessé válik, noha a hatalom átruházása korlátozott. A konszenzusos módszereket változó mértékű elköteleződéssel és sikerrel valósítják meg. A szociális fórumok konfrontációra alkalmas nyílt terek, a döntéseket gyakran mégis kis csoportokban, informális módon hozzák meg. A „jobb érv” keresése főként a specifikus tudás fejlesztésében nyilvánul meg. Bár a mozgalom időnként csak részleges sikereket tudott elérni a mobilizáció fokozásában, mégis úgy tűnik, hogy sikeresen ellátta azt a kényes feladatot, hogy plurális és toleráns kollektív identitásokat képezzen.

A korábbi mozgalmak működésével kapcsolatban felmerülő problémákat még nem oldották meg teljesen. Változó sikerrel ugyan, de kísérleteznek már a szervezet belső, még demokratikusabb modelljének kifejlesztésével. A szervezeti modell múltbéli eszközöket vesz át, és megkísérli azokat a jelenlegi helyzetekre alkalmazni. Ugyan a gyűlés marad a belső demokrácia egyik legfontosabb terepe, új szabályokat keresnek (facilitátorokat, a delegáció korlátozását, konszenzuseresést), hogy csökkenthessék a közvetlen demokrácia hagyományos problémáit. A „mozgalmak mozgalmának” az a sajátossága, hogy beépíti magát a sűrű és gazdagon szövött mozgalmi hálózatba, ami gyakran a korábbi tiltakozó akciók terméke. Mindez a szervezeti intézményesülés korábbi tapasztalatain, de éppúgy az azokra történő kritikai reflexión is alapul. A hálózatok hálózatai jelentős erőforrások, ugyanakkor nagyon megnehezítik olyan nyitott nyilvános terek fenntartását, amelyek nem kedvetlenítik el az egyéneket a részvételtől. A társadalmi nyilvánosság belső tereinek kiépítése pedig abból a szempontból jelent kihívást, hogy fenn kell tartani a stratégiai jellegű kommunikációval szemben egy deliberatívát. Az innováció az olyan értékrendekben a leglátványosabb, amelyek a diverzitást hangsúlyozzák a homogenitással szemben; a szubjektivitást a szervezeti feltételeknek való behódolással szemben; az átláthatóságot, akár még a hatékonyság rovására is; a konszenzus irányába vezető nyílt konfliktusokat a hatékony döntéshozattal szemben; a fogékonyságot az ideológiai puritánsággal szemben.

Ezeket az értékeket akár kívülről is örökölhették volna. Amikor a hierarchikus módon felépülő és centralizált struktúra hálózati struktúrává fejlődik, a folyamat nem csak a mozgalmi szervezeteket, hanem a cégeket és a közigazgatási egységeket is magában foglalja, így a hálózatok hatékonyabban csökkenthetik a koordinációs költségeket, és közelebb kerülhetnek a periférián gyűjtött információ forrásához (Anheier és Themundo 2002). A deliberatív demokrácia különböző területeken is felmerül lehetséges döntési módként

– a mozgalmak pedig képesek visszatükrözni a más körökben és más célokkal kifejlesztett, szervezeti ideológiában történt változásokat.

Úgy tűnik továbbá, hogy ha a mozgalmak átvettek bizonyos gondolatokat a környezetüktől, azt azért tették, hogy hozzáillesszék azokat saját értékeikhez és céljaikhoz. Az általunk kiemelt szervezeti elemek változásokon is keresztülmentek azon kihívások nyomán, amelyekkel a mozgalom, az adott feltételek mellett szembesülni kényszerült.

Először is, a posztfordista társadalom a tradicionális identitások meggyengüléséhez vezet, ami a munkásmozgalmak társadalmi bázisának fragmentálódásában is megnyilvánul. A piac deregulációja a nem tradicionális jellegű munkák elterjedésével hozzásegített a tiltakozások referenciapontjainak feldarabolásához. Még a libertáriánus baloldal mozgalmában is felfedezhető az a tendencia, hogy egyetlen ügyre specializálódnak. Ezzel egy időben a hetvenes és nyolcvanas években ugyanakkor több, különféle mozgalmakhoz, de a „régiből” is kapcsolódó, többé-kevésbé formális szervezetet és csoportot is átszerveztek. Ilyen feltételek mellett a mozgalomnak meg kell birkóznia azzal, hogy a tolerancia fejlesztése által a különböző heterogén csoportokat összefogja. A hálózatba szerveződött, rugalmas struktúrában a fórumok a horizontális kommunikációra nyitott terepet jelentik, ahol az eltérő véleményeket tiszteltetben tartják.

Másodszor, a posztmodernitás egyik eleme az egyén szerepét hangsúlyozó kultúra terjesztése. Az „individualizáció” folyamata a kollektív részvétel fejlesztésének gátját jelenti, az erős önazonosítási módszerek ezáltal a múltba vesznek. A társadalmi mozgalmakkal foglalkozó néhány tudós (főként Melucci 1989) ugyanakkor előrejelezte, hogy a mai társadalmak a komplex identitás kiépítéséhez szükséges sokrétű készlettel fognak szolgálni. Megfigyelték már a kollektív cselekvést a perszonalizmussal átítatott kultúrákban is, ahol „a beszéd- és cselekvésmódok a kivételes és egyedi egyént emelik ki. A perszonalizmus feltételezi, hogy az egyén belső értékkel bír, amely kívül áll az egyén materiális és társadalmi teljesítményén, és független attól, hogy milyen kapcsolatokat ápol a sajátos közösséggel vagy szervezettel” (Lichterermann 1996: 86). A mai mozgalmak számára tehát az a kihívás, hogy a belső demokráciának egy olyan modelljét fejlesszék ki, amely képes egyben tartani az összes egyént, azáltal, hogy az egyének szerepét és nem azok közösségért hozott áldozatait értékeli.

Végül a neoliberalizmus fényt vet arra, hogy a piacok képtelenek az önszabályozásra, a kormányok egyre nehezebben tudnak beavatkozni. Mindezek a képviselői demokrácia legitimációjának csökkenését eredményezték. A globalizáció, amely magával hozta az áruk és a tőke áramlásának liberalizációját, azt a látszatot kelti, hogy a nemzeti kormányok egyre kevésbé képesek beavatkozni a lényeges gazdasági és társadalmi problémák (például a munkanélküliség) felmerülése esetén, különösen az egyenlőtlenségek csökkentését célzó politikák teljesítenek egyre gyengébben. Úgy tűnik, hogy a nemzetközi szervezetek

egyre inkább a szabadkereskedelmet támogató intézkedések felé fordulnak, miközben nő a demokratikus deficit a közösségi döntéshozatal során. Míg ezek a feltételek csökkennek az állampolgárok bizalmát és a demokratikus részvétel irányába mutatott érdeklődést, a tiltakozások új hullámahoz tartozók szemtanúi annak, hogy növekszik az igény a politikára – egy új, nem várt típusú politikára –, főként az új generáció részéről. A fentiek értelmében a mozgalom számára az a valódi feladat, hogy kiépítsen egy szervezeti modellt, amely lehetővé teszi, hogy a közös kampányokban minél többen részt vegyenek, és a társadalmi elkötelezettséget politikai hatékonysággal vegyítsék.

Fordította: Csánó Szabina

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andretta, Massimiliano – della Porta, Donatella – Mosca, Lorenzo – Reiter, Herbert (2002): *Global, noglobal, new global. La protesta contro il G8 a Genova*. Laterza.
- Andretta, Massimiliano – della Porta, Donatella – Mosca, Lorenzo – Reiter, Herbert (2003): *Global, new global. Identität und Strategien der Antiglobalisierungsbewegung*. Campus Verlag.
- Becucci, Stefano (2003): Disobbedienti e centri sociali fra democrazia diretta e rappresentanza. In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Ceri, Paolo Rubettino: 75–94.
- Blee, Kathleen M. – Taylor, Verta (2002): Semi-Structured Interviewing in Social Movement Research. In: *Methods of Social Movement Research*. Szerk.: Klandermans, Bert – Staggenborg, Suzanne. University of Minnesota Press: 92–117.
- Bloor, Michale – Frankland, Jane – Thomas, Michelle – Robson, Kate (2001): Focus Groups in *Social Research*. Sage.
- Bohman, James (1997): Deliberative Democracy and Effective Social Freedom: Capabilities, Resources, and Opportunities. In: *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*. Szerk.: Bohman, James – Rehg, William. MIT Press: 321–348.
- Breines, Wini (1989): *Community and Organization in the New Left. 1962–1968: The Great Refusal*. Rutgers University Press.
- Chiantera-Stutte, Patricia (2003): Anarchici globali e Black Bloc: due diverse espressioni dell'anarchismo o due movimenti? In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Mannelli, Soveria. Rubettino: 133–168.
- Clark, John – Themundo, Nuno (2003): The Age of Protest: Internet-Based 'Dot Causes' and the 'Anti-Globalization' Movement. In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 109–127.
- Clark, John (2003): Introduction: Civil Society and Transnational Action. In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 1–28.
- Clemens, Elisabeth S. – Minkoff, C. Debra (2003): Beyond Iron Law: Rethinking the Place of Organizations in Social Movement Research. In: *Methods of Social Movement Research*. Szerk.: Klandermans, Bert – Staggenborg, Suzanne. University of Minnesota Press.
- Cohen, Joshua (1989): Deliberation and Democratic Legitimacy. In: *The Good Polity*. Szerk.: Hamlin, Alan – Pettit, Philip. Blackwell: 17–38.
- Del Giorgio, Elena (2002): *I social forum*. University of Bologna. BA szakdolgozat.
- della Porta, Donatella – Lorenzo, Massimiliano (szerk.) (2003): *Globalizzazione e movimenti sociali*. Manifestolibri.

- della Porta, Donatella – Andretta, Massimiliano – Mosca, Lorenzo – Reiter, Herbert (2004): *Global Movement and Transnational Protest*. University of Minnesota Press.
- della Porta, Donatella (2003): Social Movements and Democracy at the Turn of the Millennium. In: *Social Movements and Democracy*. Szerk.: Ibarra, Pedro. Palgrave Macmillan: 105–136.
- della Porta, Donatella (2004): Multiple Belongings, Flexible Identities and the Construction of Another Politics. Between the European Social Forum and the Local Social Fora. In: *Transnational Movements and Global Activism*. Szerk.: della Porta, Donatella – Tarrow, Sidney. Rowman and Littlefield: 175–202.
- della Porta, Donatella – Diani, Mario (1999): *Social Movements: An Introduction*. Blackwell.
- Diani, Mario (1995): Green Networks. *A Structural Analysis of the Italian Environmental Movement*. Edinburgh University Press.
- Dryzek, John S. (2000): *Deliberative Democracy and Beyond*. Oxford University Press.
- Dryzek, John S. (2004): *Handle with Care: The Deadly Hermeneutics of Deliberative Democracy*. Előadás a deliberatív politika empirikus megközelítéseiről szóló konferencia alkalmával: European University Institute, Firenze, 2004. május 22–23.
- Elster, Jon (1998): Deliberation and Constitution Making. In: *Deliberative Democracy*. Szerk.: Elster, Jon. Cambridge University Press: 97–122.
- Epstein, Barbara. (2000): Not Your Parents' Protest. In: *Dissent*, Spring: 8–11.
- Finelli, Pietro (2003): "Un'idea partecipativa della politica". Strutture organizzative e modelli di democrazia in Attac Italia. In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Ceri, Paolo. Rubettino: 31–56.
- Freeman, Jo (1974): The Tyranny of the Structureless. In: *Women in Politics*. Szerk.: Jaquette, Jane. Wiley.
- Fruci, Gian Luca (2003): La nuova agorà. I social forum tra spazio pubblico e dinamiche organizzative. In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Ceri, Paolo. Rubettino: 169–200.
- Gamson, William (1990): *The Strategy of Social Protest*. Wadsworth.
- Gerlach, Luther (1976): La struttura dei nuovi movimenti di rivolta. In: *Movimenti di Rivolta*. Szerk.: Melucci, Alberto. Etas: 218–232.
- Gerlach, Luther – Hine, Virginia (1970): *People, Power, and Change*. The Bobbs-Merrill Company.
- Grenier, Paola (2003): Jubelee 2000: Laying the Foundations for a Social Movement. In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 86–108.
- Habermas, Jürgen (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1996): *Between Facts and Norms: Contribution to a Discursive Theory of Law and Democracy*. MIT Press.

- Holstein, James A. – Gubrium, Jaber F. (2002): Active Interviewing. In: *Qualitative Research Methods*. Szerk.: Wenberg, D. Blackwell: 112–126.
- Jasper, James M. (1997): *The Art of Moral Protest. Culture, Biography and Creativity in Social Movements*. The University of Chicago Press.
- Johnston, Hank (2002): Verification and Proof in Frame and Discourse Analysis. In: *Methods of Social Movement Research*. Szerk.: Klandermans, Bert – Staggenborg, Suzanne. The University of Minnesota Press: 62–91.
- Klandermans, Bert – Smith, Jackie (2002): Survey Research: A Case for Comparative Design. In: *Methods of Social Movement Research*. Szerk.: Klandermans, Bert – Staggenborg, Suzanne. The University of Minnesota Press: 3–31.
- Kriesi, Hanspeter (1996): The Organizational Structure of New Social Movements in a Political Context. In: *Comparative Perspective on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Szerk.: McAdam, Doug – McCarthy, John – Zald, Mayer N. Cambridge University Press: 152–184.
- Lichterman, Paul (1996): *The Search for Political Community*. Cambridge University Press.
- Lichterman, Paul (1999): Talking Identities in the Public Sphere: Broad Visions and Small Spaces in Sexual Identity Politics. In: *Theory and Society*, Vol. 28., No. 1.: 101–141.
- Mansbridge, Jane (1985): *Beyond Adversary Democracy*. University of Chicago Press.
- Mansbridge, Jane (1996): Using Power/Fighting Power: The Polity. In: *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*. Szerk.: Benhabib, Seyla. Princeton University Press: 46–66.
- McCarthy, John D. – Zald, Mayer N. (1987): Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. In: *Social Movements in an Organizational Society*. Szerk.: Zald, Mayer N. – McCarthy, John D. Transaction: 337–391.
- Melucci, Alberto (1989): *Nomads of the Present*. Hutchinson.
- Miller, David (1993): Deliberative Democracy and Social Choice. In: *Prospects for Democracy*. Szerk.: Held, David. Polity Press: 74–92.
- Miller, David (2003): Deliberative Democracy and Social Choice. In: *Debating Deliberative Democracy*. Szerk.: Fishkin, James S. – Laslett, Peter. Blackwell: 182–199.
- Morgan, David L. (szerk.) (1997): *Focus Group as Qualitative Research*. Sage.
- Mouchard, Daniel (2003): Le difficoltà di un'alternativa. Dinamiche organizzative in 'Agir ensemble contre le chômage'. In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Ceri, Paolo. Rubettino: 57–74.
- Mowjee, Tasneem (2003a): Consumers United Internationally. In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 29–44.
- Mowjee, Tasneem (2003b): Campaign to Increase Access to HIV/AIDS Drugs. In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 66–85.

- Muro, Diego – Themundo, Nuno (2003): Trade Unions in a Changing World: Challenges and Opportunities of Transnationalization. In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 45–65.
- Offe, Claus (1997): Microaspects of Democratic Theory: What Makes for the Deliberative Competence of Citizens? In: *Democracy's Victory and Crisis*. Szerk.: Hadenius, Axel. Cambridge University Press: 81–104.
- Piazza, Gianni – Barbagallo, Marco (2003): *Tra globale e locale. L'articolazione territoriale del movimento per una globalizzazione dal basso: i social forum in Sicilia*. Az írást a Società Italiana di Scienza Politica éves kongresszusán adták elő, Trento, Szeptember.
- Polletta, Francesca (2002): *Freedom is an Endless Meeting. Democracy in American Social Movements*. University of Chicago Press.
- Rochon, Thomas R. (1998): *Culture Moves. Ideas, Activism, and Changing Values*. Princeton University Press.
- Rosi, Marco (2003): Decidere tra politica ed economia: il movimento del Commercio Equo e Solidale in Italia. In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Ceri, Paolo. Rubettino: 95–132.
- Routledge, Paul (2003): Convergence Space: Process Geographies of Grass-Roots Globalization Networks. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 28., No. 3.: 333–349.
- Rucht, Dieter (1996): The Impact of National Contexts on Social Movements Structure. In: *Comparative Perspective on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Szerk.: McAdam, Doug. – McCarthy, John – Zald, Mayer N. Cambridge University Press: 185–204.
- Schönleitner, Günter (2003): World Social Forum: Making Another World Possible? In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 127–149.
- Touraine, Alain (1981): *The Voice and the Eye. An Analysis of Social Movements*. Cambridge University Press.
- Veltri, Francesca (2003): “Non si chiama delega, si chiama fiducia”. La sfida organizzativa della Rete di Lilliput. In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Ceri, Paolo. Rubettino: 3–30.
- Young, Iris Marion (1996): Communication and The Other: Beyond Deliberative Democracy. In: *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*. Szerk.: Benhabib, Seyla. Princeton University Press: 120–135.
- Young, Iris Marion (2003): Activist Challenges to Deliberative Democracy. In: *Debating Deliberative Democracy*. Szerk.: Fishkin, James S. – Laslett, Peter. Blackwell: 102–120.